

U KA'A BISBÁAIL YÉETEL XNA'TSIL LU'UM

ÚUCHBEN TSIKBALIL TU TUUCH UJ

*Yáax beeta'anil ich káastlan t'aan
Noy lu'umil México, México
ISBN:*

*Ma' tu cha'abal u beetal uláak' chíuuka'anil wa u jáatsalil le meyaja'
-Mix u boonilo'ob beyxan bix beeta'anik je'ex u tāanil je'el bixake',
electrónico wa mecánico,
Wa ma' tu éejentik yéetel jup'eel ts'tibil ju'un u yuumili'.*

Copyright © 2020 por Talía del Carmen Vázquez Alatorre

*U noj k'aaba'il
U ka'a bisbāail yéetel Xna'tsil lu'um
Úuchben Tsikbalil tu tuuch Uj*

*U yuumil
Talía del Carmen Vázquez Alatorre*

*U X- nu'ukbesaj beeta'anil
Angélica María Roxana Ailotsue Aguirre Elizondo*

*U x-Tsolil ts'ib
Aurelio Torre*

*Le máax tsol bix ku beetbil
María Eugenia Hernández Granados*

*Le máax tsol u yoochel
Mónica Susana Carmona León*

*j-Sut t'aano'ob
Dra. Cessia Esther Chuc Uc
Gonzalo Maas Pacheco
Abraham Euán Kantún
Gaspar Alberto Cauich Ramírez*

Tsool ts'ib

Ēesajil	6	
Úuchben Tsikbalil 1	U kiimak óoli sa'asajil	9
Úuchben Tsikbalil 2	Texcoco	23
Úuchben Tsikbalil 3	Prosumidoro'ob	39
Úuchben Tsikbalil 4	Coyotl	57
Úuchben Tsikbalil 5	Yáax táanil le nakó'	83
Úuchben Tsikbalil 6	Uts k ich le ya'axo'	95
Úuchben Tsikbalil 7	Le ja'o' kiimak yóol	109
Úuchben Tsikbalil 8	U seen chokotal kíin	125
Úuchben Tsikbalil 9	X-Clarita yéetel J-Dante	141
Úuchben Tsikbalil 10	iU siibal México U tia'al Yóok'ol kaab!	155
Úuchben Tsikbalil 11	j-Túumbenkunsañil kaaajo'ob	169
Xúul t'aan		182

U káajbal

Le chan xch'úupalaalo'ob yéetel le chan xi'ipalaalo'ob tu noj lu'umil Méxicoe' yaantio'ob u páajtalil u kuxtalo'ob ma'alob te' yóok'ol kaaba' yéetel ti' toj óolal tu'ux ku ye'esa'al tsiikil ti' tuláakalba'axkuxa'an yóok'olkaab. Lepaalalo'obo' unaj u yaantalo'ob ti' jump'éel lu'um tu'ux yaan ki'mak óolal, jets' óolal yéetel müul bisbáail yeetel u je'je'láasi kuxtal yook'ool kab, chéemba'ale' ma' unaj u ts'abal juntséelil le yóok'ol kaabo'. Le u waakp'éelil áanalte'il le úuchben tsikbalil yéetel le k'ubena' jump'éel u nu'ukulil kaambal u tia'al u beeta'al u tuukul u chan paalalilo'ob México tu yóolal u k'a'ana'anil u kananta'al yóok'ol kaab yéetel bix je' u táakpaajo'ob.

Le müuch' áanalte'oba' u k'aaba'e' u "Yúuchben tsikbalilo'ob tu Tuuch Uj" tumen u tia'al le úuchben mexicoilo'obo' le Tuuchó' beey u ts'u'wa tu'ux ku taal tuláakal: le kuxtalo', le k'iino'obo' yéetel le máako'obo'.

Le u ts'u'o' leti' u jáan pik'e'nil le yóok'ol kaabo' le tu'ux ku much'kubáaj le máako'ob yéetel uláak' kaja'ano'ob te' yóok'ol kaabo'.

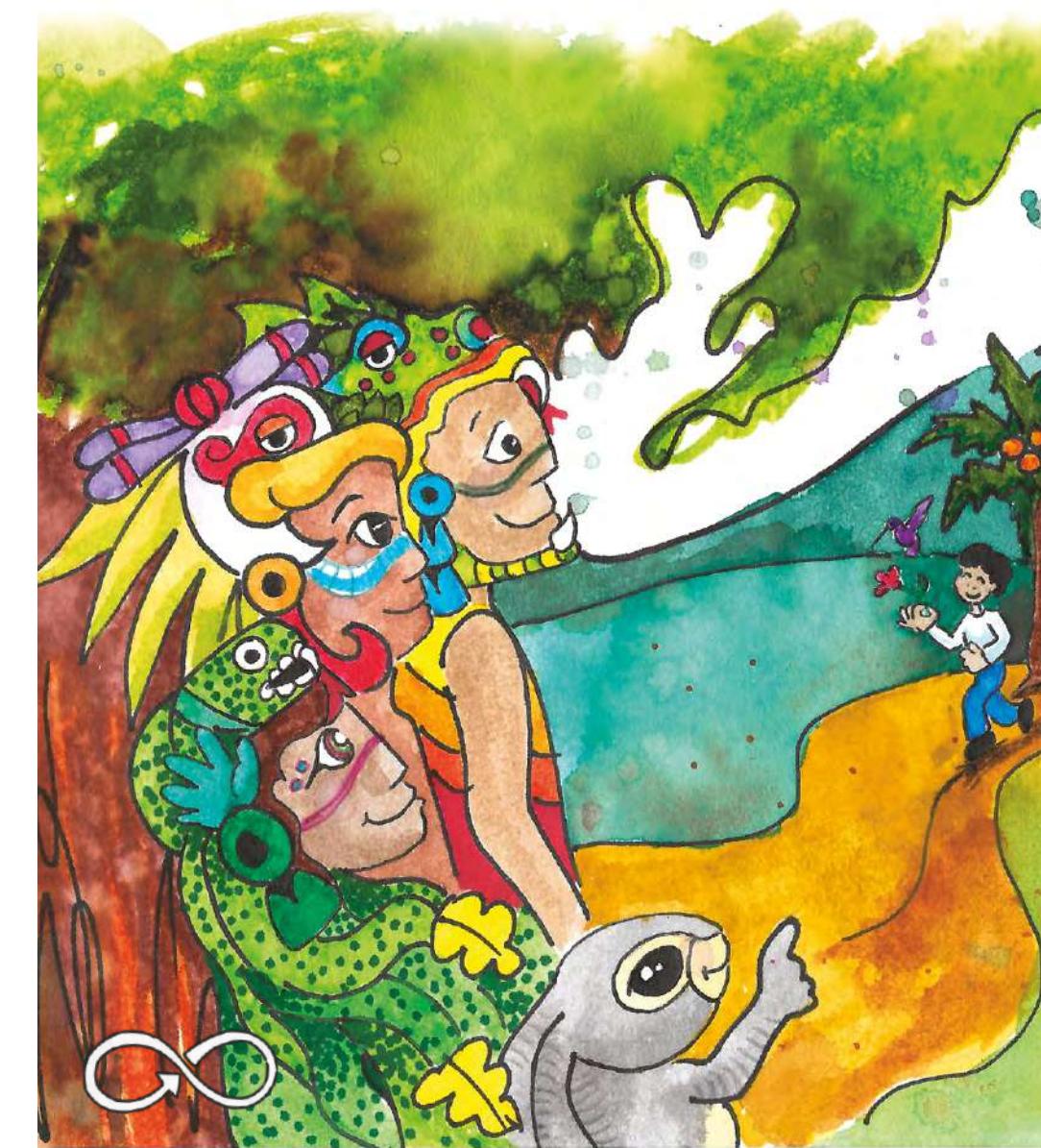
U tia'al le úuchben ch'ibalo'obo' junjuntúul máake' ti' u Wakp'eeelil Úuchben Tsikbalil Tuuch Uj le máako'obo' unaj u yaabiltiko'ob u bakampacho'ob. Le tsiikil le yóok'ol kaaba' jach k'a'ana'an. Jach séeb táan ubin u k'aaskuntikuba's yóok'ol kaab. Wa to'on táan k beetik loob ti'e', táan k kaxtik ka' ch'eejko'on xaan.

Yéetel le úuchben tsikbaloo'ob beey xaan yéetel le k'ubeno'ob yaano'ob ichil le áanalte'a', le mejen xch'úupalal yéetel le mejen xi'ipalalo'ob tu lu'umil México' yaan u na'atiko'ob u k'a'ana'anil u kaistalo'ob ti' jump'éel lu'um chuup yéetel jejeláasil kuxtalil yaan ichilo'one'ex. Le xoot' t'aan México' ku taal ti' u óoxp'éelil u juumil u t'aan náhuatl: metztli, u k'áat u ya'alej uj; xictli, Tuuch wa u ts'u'; co, u k'áat ya'ale' kúuchil. México: Jump'éel kúuchil ti' u Tuuch Ujo'.

Ti' u Tuuch le Ujo' unaj u káajal le jel bisbáailo', u ye'esa'al tsiikil yéetel u yilal ma'alobil u ba'alilo'ob le yóok'ol kaabo'. México jump'éel kúuchil jach ma'alo'ob u tia'al u káajal u ka'a meya'jta'al le yóok'ol kaabo' le óolale' yaan káasik Jéelbisbáail yéetel le Lu'um je'ex bix mix junteen úuchike'.

1

Úuchben Tsikbalil:
U kiimak ooli saasañil

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'obo'.

U kiimak ooli' sa'asaajil

Le J-kanáanilo'ob Yóok'ol kaabo' yéetel u baatsil noj Paax táan u che'ejo'ob tu ba'asáal Kák' u beetma'o'ob tu jáal káabnáab. Kiimak óolal tumen le kaxt'aan túux kúcho'obo' yaan u beetiko'ob.

Ñame' na'ka'an tu k'ab jankúul xa'an, táan u cha'antik eek'o'ob.

Yunuén naats' tu yiiknaaj ka' tu ya'alaj t'i:

-Ñam, ts'o'ok tsikbaltik yéetel Kukuti. Ts'o'ok tukultik yéetel kanik t'i le ba'axo'ob ts'o'ok iliko' bejela'e' yaan ka'ansik t'i u láako'ob.

-¿Ba'ax túun ta tukultaje'ex? - tu Káataj j-t'uul.

-Yáax táanile: Unañ káatik t'i xNa'tsil Lu'um ka'u sa'asto'on tuláakaal lo'ob beetmaj t'i. Yaan beetik j-tuláaklo'on, tsool xiikin : Ché'enxikint le u'uybi tsikbalo' yéetel le k'i u'uy k'i paaxo' t'i k ch'ibale', le jka'ansajo' wa le xka'ansajo' yaan

ye'esik boonilo'ob. U Tsikbalil u Tuuch Uj 11 tumen yaan u k'a'asaají u k'inbesajil k beetma t'i.

Ñame' tu éejentaj yéetel u pool le tuukulo'.

-¿Bix a tuuklik je' k káajsike? -tu Káataj J-Victor

Ñam p'aat u tukulte', ka' tu ya'alaj:

-Yaan in kaxtik X-Coatlícue, u X-Na'tsil Lu'um tu mola'ayilo'ob Kú. Yaan u muuch'kubaj tu chuun u che'il Tule, t'i kun much'taal u muuk' xNa'tsil lu'um. Jach k'áana'an a wúuyike'ex ba'ax kun u ya'alej.

Tu laak' kíne' u kúuchil u'uyaç t'i noj Mola'aye' tu Noj lu'umil mejen paalale', jach chokochaja'ano'ob yéetel jach kiimak óolil. Yaan mejen xiipalal yéetel mejen xch'úupalalo'obe'

ku yooklo'ob, u láak'o'obe' ku joo'oklo'ob yéetel u nu'ukulil paax, u bukintma'ob u jats'uts nook'o'ob yéetel u jejeláasil ba'alo'ob.

Ñam k'uuch te'elo', táan u jantik u yo'och zanahoria ka' tu ya'alasti'ob:

-Le k'uso'obo táan u pa'atike'ex chúumuk k'in t'i le domingo ku taalo'. Ts'o'ok u k'uuchul jueves, ise'ebkunte'exi'!

Kiimakchaj u yóolo'ob. Ka' múul meyajo'ob, tu t'ooxla'anchajo'ob le k'uubeno'obo', tuláakalo'obe' tu xaachuba'o'ob meyaj.

Ka' k'uchul u kínilele domingo, Ñam yéetel le yuumtsilo'obo' ka kula'j jo'ob u pa'ato'ob le j-mejen paalalo'ob tu chun le Tule'o' yéetel u luch keyen yéetel ya'abkach yiich che'ob. Te'náachilo' joop' u pakta'al yéetel u yu'ubal ba'al ma' k'aj óola'aní. Le yuumtsilo'ob liiko'ob tia'al u yiilik máax ku taalo'ob tu chuun le che'o'ob te' paachilo'.

Taak te' táanilo' ku taal u mola'ayil paax t'i México', kiimak yóolo'ob. Tu paachile' tsolokbal u taalo'ob óoxtúulil u tsóolil u taalo'ob. Yáax táanile' juntúul chan xchúupale' u maachmaj

junkúul xa'an táan u taal xiimal, ibeyo', le xa'ano' táan u taal u xiimal! -yéetel juntúul ooch, ts'o'okole' juntúul chanpalale' táan u báaytik juntúul ts'unu'un táan u bisik jump'él lool tu saamla che'ej tu kooj. Ku taalo'ob ts'ümino'ob yéetel le j-paax palalo'obo', báalamo'ob, che'o'ob ku siit'o'ob áak'o'ob, peek'o'ob, j-miso'ob, loolo'ob, túulo'ob, tamano'ob, huizaches, helechos, chichi'be'ob yéetel buganviliaas jejeláas u boonil.

U nuup che'o'ob táan u taalo'ob u lakinto'ob ba'alche'ob yéetel mejen paalal xaan. iTaak ja' ku lúubul ku cheen taal k'i sii's óolil!

Táan u yúuchul paax ku bin u xa'ak'taj yéetel u juum ja', yéetelu juum u che'ej mejen paalalo'ob, beey xaan yéetel u juum u yoot ba'alche'o'ob.

Ka tu ya'alaaj Coatlícue:

-iKu taal ju'ubo'ob, tuunicho'ob yéetel u lu'umil
ka'abnáab, Ecatl u Yuumil
ii'ké', joop' u piktik ka'
yaanak sii's óolal ka'
na'akko'ob te' wits'o
tu'ux yaan le núuxi
che' Tule.

Le ka' kúcho'obe'
kulaajo'ob tu yaanal
le che'o', tia'al ka'
ila'ak x-Na'tsil
lu'um yéetel
Quetzalcóatl tu
lemlemkankijs yiich
yéetel u kíimakil u
yóol..

Táan u che'eje'
ka tu ya'alaaj ti'
Coatlícue:

-iTs'o'ok ka'

chii'ko'ob!

Je' túuno' J-Joele' yéetel xCeleste, noj Aj-Ka'ansajo'ob ti' noj paax, xak'anaajo'obi' táanil ka' tu ya'alaajo'ob:

-In Yaabilaj x-Na'tsil lu'um, le xiibi chan paalo'obo' yéetel le chan xch'úupalo'obo' te' yóok'ol kaaba', le u tsikbalil ti' Tuuch Uje' 15 tia'ano'ob waye' kike'ex, suku'ne'ex tumen tak u t'ano'ob tu Noj lu'umil mejen paalaaj tumeen tak u t'ano'ob u Yuumtsilo'ob mesomericano'ob yéetel xaan k suku'un ba'alcheo'ob, che'o'ob yéetel tunicho'ob.

-Táan in wu'uyiko'ob -tu ya'alaaj Coatlícue.

Yunuén, J-José yéetel J-Victor, kúcho'ob yiknaj.

-In yaabilaj xNa'tsil -tu ya'alaajo'ob -, k- oojel su'ulako'on ta táan. Le tene' k tukultike' ts'o'ok u kúchulu k'inil wa'alkunsik tuláakal loobil ku beeta'al teech.

Le yuumtsilo'ob much'ukbalo'ob ka' yáax t'aanaají Tláloc.

-Ka sa'aste'ex le loobilo' jach k'a'abéet. Ba'ale' kone'ex a'lik mejen xi'ipal yeetel xch'upul palale'ex moch a'ale'exten, žbix je' k na'atik? žts'o'ok wáa a kanike'ex u tojolil ja', je'elbix ?

T'aanaaj Huitzilopochtli u Yuumtsil k'ine':

-Teen yéetel in kiik uje' laj beetik ba'al ket yo'olal sáasilkunsik yóok'ol Kaab. Bejela'e' le

máaako'obo' táan u beetiko'ob u chokuille xNa'tsil lu'umo' unañ ka' yabiltej. Tia'al a k'áatik u sa'sajil yo'olal ma' a ka' loobinsike'ex yaan a bo'otik ti' ba'ax a beetma' ti'. ¿Je'el wáaj u páajtal a k'exike'ex u biilal a meyaje'ex yéetel le xuupilo'?

J-Josée' tu núuktaj:

-Wa ku sa'asto'on xNa'tsil lu'ume', wa ka sa'astone'ex yumtsile'ex k'áax, to'one' yaan ilik u ka' siijil yaabilaj, ka u p'aat u saajakil

tuláakal ba'alche'ob. K biin k beet u ma'alo'obtal u yutskinsa'al tulaákal u k'askuninaj beeta'an ti' xNa'tsil lu'um. iTe'ex kan a wile'ex le uts'kinajo! Ts'o'okole' máantats' yaan k k'áatikte'ex u áantañi.

Ka' t'aanañ juntúul peek'il k'áax, u k'aba'e' Grú.

-In kili'ich yuumtsile'ex -tu ya'alañ- to'on xaane' jach ts'iikinajo'on yéetel le máako'oba'. Ba'ale yo'olaj le mejen paalalo'oba k sá'asik. Tumen letio'obe ts'o'ok u xookiko'ob, ts'o'ok u na'atiko'ob le loobil ku betaalo', ts'o'ok xaan u kaxtiko'ob bix kun aantalo'ob. Tene' tin wóotañ taale' tumen tu ya'alajo'ob yaan u kaxtiko'ob «keet kuxtalil ti' tuláakal ba'al kuxa'an». Kin k'áasik bix ta payt'aantajen. «K k'áatik ka' sa'asak k sii'pil ti' tuláakal ba'al kuxa'an tumen to'one' k loobiltaj tuláakal kuxtal».

Le che'o'ob yéetel le ja'ob papaxk'anajo'ob tak u le'ob k'iichkelem péeknajo'ob. Le ch'iich'o'obo' k'aynajo'ob, le peek'o'obo' toojolnajo'ob ka sunají beey jump'él k'aay ku yu'ubal. Ehécatl tu seen péeksikubañ, táan u xiik'naal tu chúumukil letio'ob, le loolo'obo' ku yóok'oto'ob tu juumil paax..

Yunuén tu suutañ yiil u jejeláasil kuxtal ka' tu ya'alañ:

-Suku'une'ex, kiike'ex, k- ts'áik u k'ubo'otikil ikil

taalike'ex a k'áate'ex ka' sa'asak k sii'pil t'i xNa'tsil lu'um. K- ojel le loob k- beetma'o'. K- k'áatik t'i te'ex ka sa'ase'exto'on xaan. T'i tulákale'ex t- beetaj loob. Ba'ale' yaanto'on bix kanáantik ma' u ka'a yúuchul yéetel u yutskiintpajal; tu jaasil ma' tu ka'a úuchuj.

J-Victore' tu ya'alaj:

-K- oojel jach talam ka'a ts'a'e'ex a wóol t'i to'on u jaasile' ts'o'ok k'ekik k tuukul.

Le túulo'obo', u láak'tsilo'ob Ñam, ts'unu'une' wa «tzintzunis» tu xik'nalo'ob:

«Ta jobnele' ta jiit'aaaj k'kaab tzintzunis yéetel áak'alo'obe' suku'untsilo'on».

Je' túuno' Coatlícue náats' yiknal Yunuén, José yéetel JVictore' ka tu méek'ajo'ob ka tu ya'alaj:

-Tene' kin sa'asik a si'pile'ex tumen te'exe in láak'ae'ex. iTumen in yabilmaj in waale'ex!

Quetzalcóatl tu bech'k'abtaj t'i le ulák' Yumtsilo'ob ma' tu éejentiko'ob wa jaaj u t'aanilo'ob..

-Ma'alob túun- tu ya'alajo'ob Huitzilopochtli yéetel Tláloc je' k

sa'asik a si'pile'ex.

Je' túuno' Quetzalcótl, wa'alchaú chúumuk ichilo'obe' ka' jop' u yóok'ot, yéetel le paaxo'. Kaaj chéen tu juunal ts'o'okole' táakpaajo'ob tulákakal máak ook te' paaxilo' t'i u yóok'otil jejeláasil kuxtal. Chiikpaaj u jejeláasil kuxtal jats'uts boonilo'ob, t'aanilo'ob, u péeksikuba'ob k'ichkelem u laj yóok'oto'ob. Coatlícue kíimak yóol ikil u cha'antik.

KUBEN TI' KAAJ

Muchkins a kábe'ex t'i jets'óolil tulákakale'ex:

1. Ts'iikbate'ex kamp'éel ba'al ken a beete'ex tia'al a kaxtike'ex le ka' bisbáailo' yéetel le xNa'tsil lu'umo':
  - a. Yaan a éejetike'ex le loob beetja'ano'.
  - b. Kaat sa'asajil.
  - c. Bo'ol a si'ipil.
  - d. Ma' u ka' yúuchul.
2. il awile'ex ba'ax loobil a beetma'ex ta kaajale'ex, wa ta noj kaajile'ex, tu yo'olale' unaj a k'áatike'ex ka sa'asakte'ex.
3. Jóok'e'ene'ex táankabil wa t'i jump'éel kúuchil ya'ax u súukil . Yéeye'ex juunkúul che' t'i al u ye'esa'jil u kuxtalil. Beyxan je' u paa'jal a kaxtike'ex jump'éel kú ch'ich'e'. Ts'o'okole' ka máane'ex yiknal a k'áate'ex sa'asajil beey xaan yaan a kaxtik ka' utskincha'jak.

KUBEN TI' TEECH

1. Kaxánt u jaajil ba'ax keet tia'al u kuxtalil t'i u jejeláasil miatsil. Ts'o'okole' beet jump'éel boonil tu nu'ukuli a ts'iib.
2. Kaxant u jaajil ba'ax keet kuxtalil t'i u jejeláasil miatsil, ts'o'okole' beet jump'éel boon tu nu'ukulil a ts'iib.

2

Úuchben Tsikbalil: Texcoco

U tsoolaajil: Ch'e'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'obo'.

Texcoco

-Unaaj káasik u ka' bisbáail ichilo'one'ex ka' u je'ik u yóol k-kaaj. Tuláakal u kaajil México unaaj u ts'iik oojéelbil bix tu beeti yo'olal u ka' biskubaj yeetel xNa'tsill Lu'um. K'a'abéet u muuk'il u péeksik yo'olalo'ob, puksi'ik'alo'ob beey xaan u na'ato'ob -Ku ya'alik Ynuén t'i Quetzalcóatl, Ñame' tu ya'alaaj jach k'a'abéet náajaltik u yutsil tuláakal ba'al kuxa'an yóok'ol kaab tu ka'ateen.

-Jach beeyo' in waal. Suunene'ex ta'úuchben ch'ibale'ex -tu ya'alaaj Yuum kú-. Jach k'a'abéet ka'a káajbese'ex k ch'ibalil. K'a'ase'ex Méxicoe' u Tuuch xNa'tsil Uj.

-iJach beeyo! iTexcoco! iÁak'ál!
-tu ya'alaaj José.

Ñam, siit'naaji ichil u kiimakil

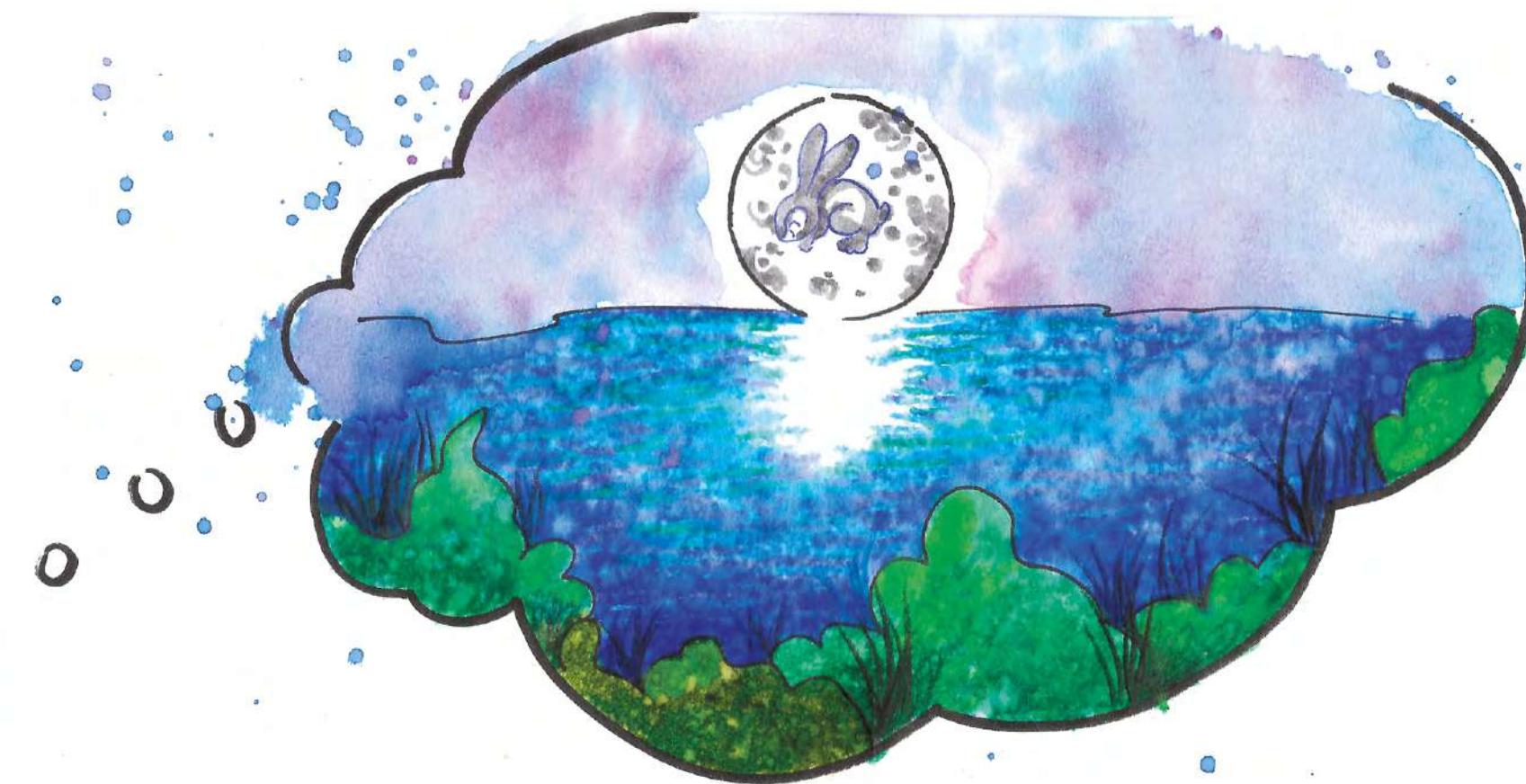

yóol tumen táan u yu'ubik ba'ax ku ya'alaaj t'ié' muuch'táambalo'. «Wa Texcocoé' yaan u ka' suut áak'álile', le kuxa'an suumo' yaan u xu'ulu' u t'óokol, yaan u ka' sáasilkunsik le ja'o», tu tuklaaj.

-iyaan ka' ilikech a néenkabaaj t'i le áak'alo', Ñam! -tu tuchi'utaaj J-Victor.

Je' túuno' Quetzalcóatl liik'i ka' tu ya'alaaj:

-Ma' chéen ts'aa ja'il kun beeti. Le meyajá' jach talam bik a tukultike'ex. Yaan táakbesikbaaj ka' meyajnaiko'on, ba'ale' wa k chukikej je' ilike' u nojochil México.

-Jach talam ba'ax k'éen k beete, ma' chéen ch'a'abili' -tu ya'alaj ñam. A k'ajóole' ex le Destruçsoloso, tu yooto'ob oka'an kisin tio'ob, tumen ma' chéen táan k kanáantik le áak'alo, beyxan táan k ilik u kanáanta'al le ja'o beyxan ulák' ba'alche'ob kuxa'an ichil; ba'ale' yéetel jump'él yicho'obe je'el u páajtaal ya'aliko'obe «táan abuulke' exletaak'ino! imina'an ana'ate' ex!».

K'a'ase' ex le j-kóot táan u jaantik kaan ti' junkuul pak'am ti' úuchijs. iT'i tu ja'il Texcoco!,

iJach uts ka' chumbesa'ak ti' k ch'ibal kaa'j, u túumbenil ch'ilaankabo'ob u yéet biskuba'ob!

-iKo'one' ex k beetik! -tu ya'alajo'ob jKanáanilo'ob.

Ka' joop' u meyajo'ob. K'uuchcho'ob tu'ux yaan ka'ach le noj áak' al Texcoco. Yunuén, José, jVictor, xCeleste yéetel Joel. Le noj áak'alo' táan u biin u tu'utaj tumen táan u kiimil u ja'il, p'eenkech xta'miis, ch'iiich' tuunich, beyxan ja' ets'ekba'j chuup yéetel xya'axkach.

Kula'jo'ob te' lu'umo', óok'om óolalo'ob, ka' u tukultiko'ob tu'ux kun káajal u meyajo'ob. Ka' jan t'aanaají xCeleste:

-iIn woje! -ka' joop' u xiimbalo'ob.

Bino'ob tu beejil San Salvador Atenco, jump'él chan kaa'j tia'an tu jáal ja'il tu'ux ku k'uuchu'j ka'ach le noj áak'alo'.

Ka' k'uuchcho'obe' tu yiila'jo'ob óoxtúul chan xch'úupalo'ob u machma'ob jun koots' nook' ku ya'lik «iK-k'áat le noj áak'ala!». U láak'e u machma' u Lakamil Méjico, je' máakalmáak ku máan naats'tiobi', ku ye'esik u chiikulil ku ya'like' «bejla' túune', ¿Tu'ux yaan le áak'alo'? ¿Chéen p'aat le áak'alo' tu chiikulil k-lakamil?».

-Jaa'j ba'ax ka wa'lik, iin wéetail! - tu ya'alaj xCeleste táan u naats'a' -¿Bix a k'aaba'?

-In k'aba'e' xAmérica way siñalene' in

ch'iibalo'obe' way kajakbalo'obe'. iBa'ax jach táaj ku lísik óole' leti' siijkoo'on way tu Tuuch le Ujó!

JVictore' tu jaan a'alaaj:

-To'one tia'ano'on way tu yo'olal. Tumen to'one' jKanáanilo'on ti' xNa'tsil lu'um.

-¿Jach tu jaaší? -tu ya'alaaj jak'a'an yóol xAmérica - beyxan teen, tene' táchan in xook tu našíl xook Vicente Guerrero tia'ananen tu wakp'eelil ja'abil in xook tukaašíl Atenco. Te' tunaašíl in xooko' tuláakal le mejen paalalo'obo' jKanáanilo'ob ti' xNa'tsil lu'um.

Ts'o'ok u maan ya'ab k ch'iibal yéetel ya'ab u ja'abilo'ob táchan tokla'antik ma' u lobilsa'aj le lu'uma'. Letene' ka' t- ilaj táchan u xo'okol le áanalte'o' u yúuchben tsikbalil u Tuuch xNa' Ujé' tumen le mejen paalalo'obo' kiimakchaaj k- óol. iKa' yanak ja' tu ka'atéen te áak'alo' jach k'aana'an. yaan kaxan ja'ob ts'o'ok u yiliko'ob bix kun beetbi.

-¿Ba'ax túun beetik ma' u káajal a meyaje'ex? - tu káataj Yunuén.

- i L e

Destruçsolo je'elbix suuke! Ku ya'aliko'obe' u yumilo'ob le lu'uma, iChéen tukulte'ex!. iU yuumiltiko'ob ba'ax utia'al tuláakal máak!, -tu tsoolaaj xAmérica.

Juntúul chan xch'úupal kulukbaal yéetel xAmérica'e' u k'aaba'e' xRosae'. Tu ya'alaaj:

-Ts'o'ok xaan u bin yiilo'ob ka' t'aanako'ob yéetel k yuumo'ob beyxan k noolo'ob, utia'al bin u maaniko'ob le áak'alo' ba'ale' yéetel centavos ku maniko'ob. Ku ya'alink k nojochilo'obe' ma' tu yutstal k konikba'al tumen le áak'alo' leili' ti' to'one', wa konoltike' k kiimil.

Le Destruksoloso' ma' tu na'atiko'ob ku ya'alik tio'obe je' biin u ts'aabaaj meyaj tio'obe je'el bix kuchnáal yéetel jcho'ob néeno'ob. iBeey mina'an u na'ato'obe!

-mix ba'al ku na'atiko'ob, mixbik'in u na'atiko'ob. Kláak'tsilo'obe' ma' tu yootajo'ob u konolko'obi' tumen le lu'uma ma' k tia'ali' to'one' u tialo'on le lu'umo' -tu ya'alaaj xAmerica.

-Ma'alob túun, žbix tun ken a beetile'ex le

tuukul meyajo' bix kun ka suut le yakunaajo'? -tu Káataj jVictor.

xAmérica tu Káataj ka t'uulpachta'ak tak tu najil xook. Ka kúuchcho'obe' ka' tu ye'esaj jump'eel ju'un tu'ux ku ye'esik bix kun beetbil le ka' yaajkunaaj ti' xNa'tsil lu'um..

-Yaan ti' jo'op'eel xnoj áak'alo'ob, kúuchil tu'ux ku páak'al che'ob, ba'alche'o'ob. Beyxan miatsil yéetel kúuchil báaxal. ¿Ts'o'ok wáaj a tukultike'ex bix ki'ichkelen kun p'áatal?

-¡Yaan áantike'ex! - tu ya'alaaj jJosé, jYunúen yéetel jVictor.

Tu ya'alaajo'ob táan u bino'ob, ka jan suunaajo'ob tu kaajil mejen paalalo'ob. Ka tu tsikbato'ob ti' ñam ba'ax tu kaanaajo'ob, ñam xane' tu tsikbaajaaj ti' Quetzalcóatl, máax tu tsolaaj ti' u Noj Paaxil.

Beey túun laj káajiko'. Le Noj Ka'ansaajo'ob tu ts'aaj meyaj u páastalilo'ob yéetel tuun u páastalilo'ob ku chiikpaajal tu mola'ayil Destruksoloso' je'elbix máako'ob; ch'ijsa'ano'ob, ku t'ano'ob ti' mola'ay noj najil xook yéetel ku meyajo'ob yéetelkaxan ja'o'ob. Le jÁantaajo'obo' ku tsikbaltiko'ob xan bix kun beetbil yo'olal u táanla'al le xnoj áak'al Texcoco..

xAmérica'e' ki'makchaaj yóol tumen u ka'aj káajal le meyaj ku jo'os yo'okabi' le xnoj áak'alo'.

Jump'él tuukul meyaj yáax tu tukultaј, tu kanáantaј p'eenkech ja'abo'ob, bejelae' tu yilik táan u chuumbesa'aj.

Je'tuuno', Quetzalcótl t'aanaј yéetel Coatlícue yéetel yuum cháako'obo', yéetel yuum k'in.

-K'a'abéet biin túux yaan ka'ach u jaal le xnoj áak'alo'.

Coatlícue tu ya'alaj:

-Kunáak'alten in biin te'elo'. Tumen le máako'obo' tu topajo'ob le áak'alo'.

Ñam túune tákpaј t'i u mola'ayi' le yuumo'obo' ka' tu ya'alaj:

-iCheenba'ale' chan paalalo'obe táan u meyajo'ob!

Letie', yéetel u noj pusíik'al na'e' jak'án yóole

tu éejentaј.

T'i k'in jets'ano'.

Ka k'uch le kújo'obo' chiikpaajo'ob tu jaal le xnoj áak'alo'. Ma'chéen Quetzalcóatl, Coatlícue, Huitzilopochtli yéetel Tlaloc, tia'ano'ob tak Ehécatl yéetel Ixchel u kúji Uj, ku bisik Ñam tu k'ab.

xAmérica tia'an yéetel le chan palalo'obo' tsíkilhaší tu táan le Yuumtsilo'obo' ka tu ya'alaj:

-In yaabilaj xNa', ts'o'ok k- meyaj jach ya'ab tia'al ka yanak ja' t'i le x-noj áak'alo'. Bejelae' k'áatik tech ka' ts'áaj a tsikbe'enil t'i le' xóot' lu'uma yo'olal k bo'otik le loob k beetma'ob teecho'.

iKa' jóop' u chiikpaajo' jump'él tsoolil tu taalo'ob! Chan xi'ipal yéetel chan x-ch'úupal táan

u kaayo'ob, táan u yóok'oto'ob, táan u siit'to'ob, mola'ay paaxo'ob. Mejen patk'ab paalalo'ob, chan xch'úupalal ku boono'ob, ik'il t'aano'ob, spaaxo'ob, sats'il wiinklilo'ob. Jach tu ka'analil le mola'ayo' k'uuch jump'él müuch' kuuts ja'il ka jéeko'ob tu ets'eknak'il le áak'al táan u chukik ja'o'. Le kayo'obo' táan u siit'o'ob, u peek'il k'áaxo'ob jóop' u yooto'ob, ch'iich'óob tu xik'nalo'ob, le che'o'obo' yéetel u k'abo'ob táan u papaxk'abo'ob.

Le k'ijo'obo' kiimak yóolo'ob, táan u yu'ubiko'ob u nojochtaj u puksíik'alo'ob

tumen tu ka' tsüük
yóolo'ob ti' wiinik
yóok'ol kaab.

Coatlicue jach
táaj kiimak yóol.

Ka naats' tu jáal
ja' joop' yook'ol
ichil u kiimak
yóoli', tu'ux luub
u ja'il u yiiche'
joop' u ka' jóok'ol
le xiiwo'obo': le
loolo'obo'. Tuláakal

ka' ya'axchaaj
tuka'atéen chuup
yéetel kuxtal..

Ti' tuláakal u ts'aañ ojéeltbi yóok'ol kaabe' a'ala'ab México, u Tuuch Uje', ts'o'ok u káajal u ka' bisbáail yéetel tuláakal ba'al kuxa'an yóok'ol kaab. iLetié' mejen palalo'ob letio'ob beetik u páajtalil! ka' tu yiilajo'ob u jel ja'abtaj le x-noj áak'alo' anjí túun u pa'tají ullaak' kaajo'ob yo'olal u malo'obtal. Beey kaajiko' u k'expajal. Wey tu lu'umil México jóop' u ts'aakaaj puksíik'alo'ob u ka' p'iilil yicho'obe'.

KUBEN TI' KAAJ

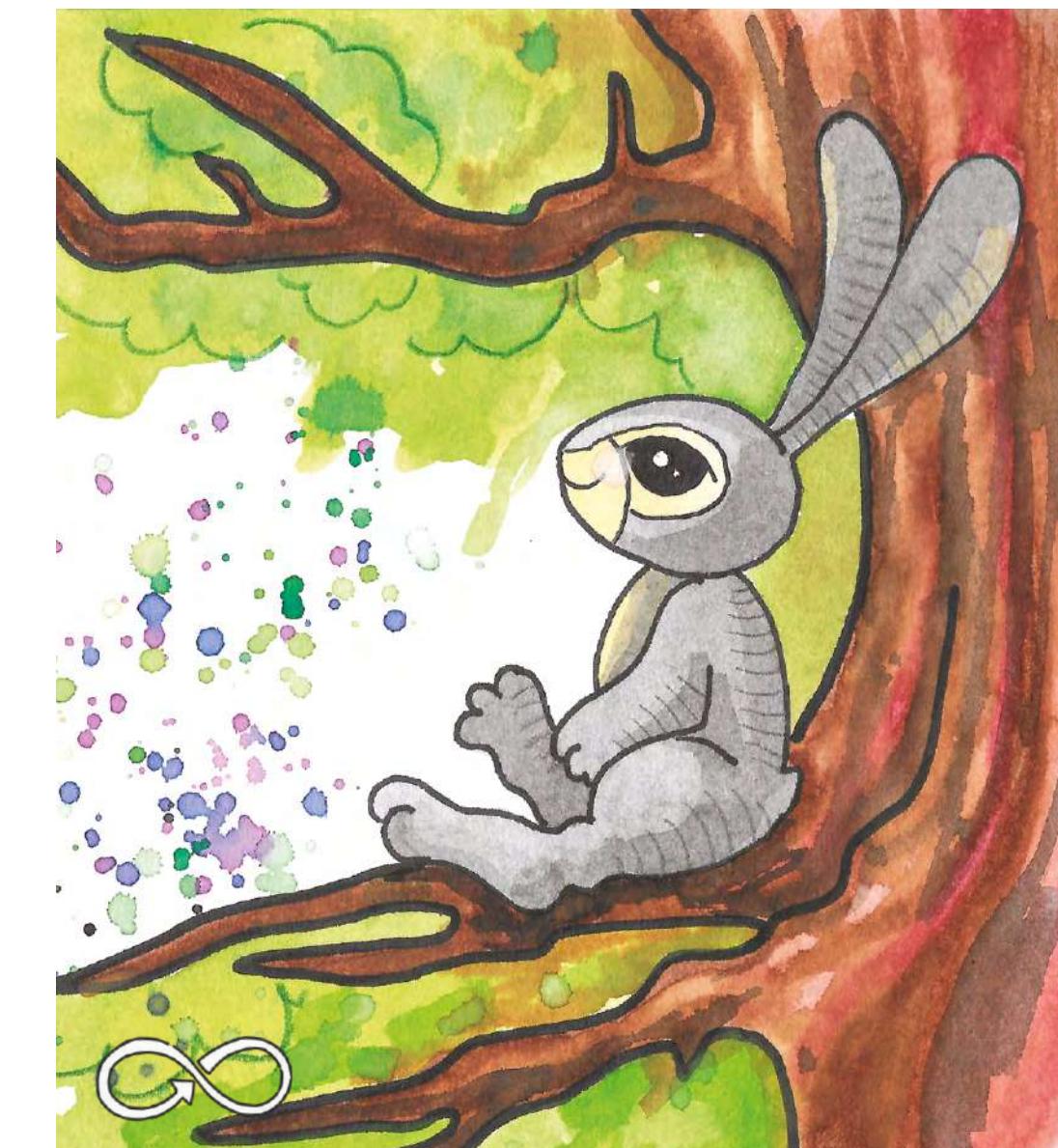
Much'kins a kabe'ex ti' jets'óolil:

1. Yéetel u yáantaší' juntúul jka'ansaaje' ile'ex ba'ax loobil beta'an ti' xNa'tsil lu'um tu'ux kajakbalecho'. Beyxan ile'ex bix je'el upáastal u ka' ma'alob taale'.
  - a. Le tuukul meyaajo' unaj yaantati' u yo'olal wa u ba'axteni'. Ka beetik: je'elbix ka' pa'ak'ak ch'e'ob, u tse'elej xta'miis yóolal ma' u biin te' xnoj áak'alo'.
  - b. Yaan a kaxtik bix ka a ma'alobkunsik ma' u beta'al loobil.
  - c. Beete'ex u ye'esajil bix je' u p'áastaal ma' u beeta'al loobil. Yéetel ka kalaanta'ak u jejeláasil kuxtal yéetel miatsill yóok'ol kaab.
  - d. Ch'a'ex u yoochel le ba'ax kan a beete'exo' utia'al a we'esike'ex

2. Túuxte'ex ti' u correoi:
  - a. Secretaría de Medio Ambiente y Recursos Naturales (SEMARNAT)
contacto@nammagicoymexicano.org
3. iPa'ate'ex u núuktaší!

3

Úuchben Tsikbalil: Prosumidores*

*Alvin Tofflere' ti u áanalte'il "La Tercera Ola" (1980), tu jets'aú le t'aana "prosumidor" tu ch'aú ti ka'ap'el t'aan productor yéetel consumidor. Ch'aú xaan le t'aana' tumen Victor Manuel Toledo, tu áanalte'il "Los Civilizionarios. Repensar la modernidad desde la ecología política", Juan Pablos Editor, Primera edición

U tsoolaajil: Ch'e'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'obo'.

Prosumidores

Le ka' bisbáaillo' yéetel xNats'il lu'umo' káaj t'i Texcoco, tu liisaaj yóol u láak' mola'ayo'ob t'i tuláakal u lu'umil México jo'olinta'an tumeen mejen paalalo'ob ku ka'ansiko'ob tumen k-miatsil. Táan u kaajal túumben tuukulo'ob.

Le jkanáan lu'umo'obo' táan u kanáantiko'ob le maano' yéetel le xuupo'; má' u jájáan maan yéetel ma' jaan jantik u seebil janal beeyo' utia'al áantik xNats'il lu'um.

Ñame' tu t'aanaaj José, jVictor yéetel Yunuén tu Noj lu'umil Paalalo'ob. Tu paytaantajo'ob ka' xiiko'ob tu Kiimak óolal Kiiwik.

-K'a'abéet na'atike' tuláakal máake' je'elbix jela'an u tuukule' jela'an u meyaj yéetel

jela'an xaan u áantaaji k'a'abéet tia'al ka' paatak u ka' bisbáail yeetel xNa'tsil Lu'um.

-Jach jaaaj, Ñam - tu ya'alaaj José-. Tuláakal táan u janalo'ob ma'alob, táan kanáantik xNa'tsil Lu'um yo'olal má' u koja'antaaj yo'olal le ts'ayabil koja'an ku máano'.

-Lelo' jach ma'alob - tu ya'alaaj Ñam - k'a'abéet beetik u laak' ba'alo'ob.

Ka' jook'obe' ka biino'ob tu Kúuchil Kiimak óolal Kiiwik, biino'ob u yiilo'ob nojoch ka'ansajo'ob t'i Noj Paax. Tu k'axtaajo'ob t'i jump'él k'áax kiichkelem tu'ux ya'ab jejeláas kuxtal yaan. Kulajo'ob t'i jump'él nojoch tunich tu'ux ku lúubul ja', beey táanuk'aye'. Tuláakal ba'alche'o'ob

chimpoolhaajo'obí. Juntúul ooche' yéetel juntúul quetzale' tia'ano'ob yiknalo'obe'.

-Jach ya'ab le ba'axo'ob unaj u k'e'exelo' le teene' ka'abéet chuka'an k- óol jach tu taamil k na'at -tu ya'alaј Ñam, táan u na'akal k'abche'.

- ka'abéet k beetik u láak' ba'al kin tuklike' ma' chéen ka' janalnako'on ma'alob. K'a'abéet pakik le ba'ax ken jaantiko', k chúulik le ja' kun ukó' chulik le ja'o' ku ka' k'a'abéetchajás, ba'alo'ob pulik k'a'abéet u ka'a meyaј t'i to'on. K'a'abeet wa'alkunsik jumplili' u lobilta'al ba'alche'o'ob, che'o'ob. K tuukule' k'uchuk k beet le ba'alo'ob t

na'ilá. Ka' patak ka' kuxlako'on yóok'ol kaab ma' k loobiltik.

Le quetzalo' tu yooksuba ka' tu ya'alaј:

-Letie' ba'al beetika'. Beey kuxa'ani tuláakal ba'alche'o'ob.

Beeyo' tu ya'alaј Ñam:

-Máax ku pakik u yo'och janal, yaan k'abatik yeetel k'aaјóoltik je'elbix «Prosumidores».

-iBeeyo! -tu na'ataj J-Victor-. "Pro" ti "Productores yéetel" sumidores" t'i consumidores" iLela' jach ma'alob!

-Ku paakiko'ob ba'ax ku jaantiko'ob lela' jach unaj u beeta'al ma' tu'ubsik - tu ya'alaј José - tia'alk beetik. Leba'axkubetikleprosumidoreso' k'a'abéet u yaantaј k láak'tsil. Kex beeyo' táan k biin táanil yéetel le ba'ax ts'o'ok ts'ik k óolal.

U láak'tsilo'ob jkanáano'obo' ts'o'ok u yaantal unáato'ob ma'alob u janalo'ob ko'ox k ilik wa je'u páajtaal k xiimbal tu beelil u ma'alobtal u kuxtal máak.

-Jach taalan k kaxtik máax je' u táakpaja' t'i le meyaјa', ¿beey wáaj a wilike'exo? - tu ya'alaј J-Victor.

-Keex ma' beeyo' je' u páajtale' -tu ya'alaј Yunuén-. iko'one'ex k beetik!

Bino'ob t'i lu'um yéetel u kuxa'an suumil. Ka' jo'omo'ob t'i jumpléel k'üchkelen kúuchil t'i jáal

bej. Tuláakal ki'ichekelem ya'axtak yaan xan mejen p'uup'uuk witso'ob. Jach ma'alob u yila'al, jatspaşa'an tumen u paak'alil ya'ab omo'ob pak'ano'obi, úuchben ts'u'uy k'áax.

-¿Tu'ux ya'ano'ob? - tu k'áataj jVictor.

-itin kaajal! itin lu'umil iMichoacán! Waye' u kújilo'ob purépecha ba'al ma'alob ku tasiko'ob. Le tzintzuniso' yaan tu'ux kabata'an tsunu'un.

Beey túuno'. Ynuén t'uuch tu k'aab juntuul ki'ichkelen tsunu'un. Le chan ch'ich'o' yéetel u ki'ichkelem juumuk'ayek'aynaší «iMalo'obak ki'ichkelen taalik'ex tin kaajal paytaantike'ex ka' xiko'on k'áax!».

Ka tu bisaj ti' jump'él ki'ichkelem kaaj ku k'abatik Cherán. Le táan u xiimbalo'obe', leti' táan u tsikbaltiki'ob:

-Te' ja'abilo'ob maano' le Destruçsoloso' jop' u ch'akiko'ob che'. Tu jo'osajo'ob maanaaj mii doscientos camiono'ob ti jump'él k'in adalkuchiij u bino'ob. Tu yóoksajo'ob saajkil yéetel u ts'o'ono'ob chéen táan ilik u ch'eejek k-k'áax.

José yéetel jVictor chéen tu yu'ubiko'ob tu

samal che'ejo'ob tumen le tzintzuniso'obo' tu péepéek xiik'o'ob yóok'ol u keléembal beyxan tu jo'olo'ob.

-Le máaako'ob t'i le kaaño', yéetel ya'akach x-ko'olelo'ob tu ts'ajuba'ob táanil ka' tu k'aalo'ob u beelo'ob, tu muuch'su'u'ba'o'ob tia'al u ch'aïk u t'aanil u laj beetiko'ob ba'al tu juuno'ob. U kaañil Cherane' k'expa'j junpúuli'. T'i le k'ino' Sáamsamal ku betik'ob mo'olay. Ku muuch'talo'ob tu chi' k'aak' tu kantiits'i kaañ. Tu juul le k'aak'o'ku yéeyiko'ob óoxtúul t'i jáatsal kaaño'ob; beyo' ku nupiko'ob u Noj jTsolkini', kaañajuntúulo'ob, xiibil yéetel

xko'oleli'.

Kiuucho'ob yóok'ol jumpeel wiits. T'i kulañ sáasil p'aataal tuláakali'.

Je'elbix a wilike'ixa' -tu ya'alañ tzintzuni-ts'o'ok ka' pak'ik k'aax kola'an yóolal le u jach yajkunañ taakin t'i máaako'ob táanxelilo'obo'. Le Destruçsoloso'obo táan u koniko'ob che' ka' u pak'iko'ob chéen oom'i buka'aj lu'umil tse'el u k'aaxi'.

-Tene' jach ust tin chi' in jaantik oom -tu ya'alañ X-Celeste.

-Uts k chi' t'i tuláakalo'one'exi, ba'ale' k'aabéet kaxtik u keetil t'i tuláakal kuxtal.

Le oomo' tia'al u kuxtale' jach k'aabéet tio'ob ya'abkach ja'; uláak che'o je'elbix le pinokuta'akiko'ob ja'. Ma'alob ka pak'alnakech ba'ale' ma' unañ a jach kiimsike'ex k'aaxi' tumen ku biin beyxan ku sa'ap'a' le ja'o'.

Le k'áaxo' u kúuchil tu'ux ku ch'a'ik u yiik' le xNa'tsil lu'umo'. Way Cheráne' tuláakalo'one'exe' k puulmajk t'aanijs unajs u kala'anta'al le k'áaxo', kex ku p'aatik taak'in le oomo'. ɗBa'axten ... ba'ax tia'al to'on taak'in wa mina'an ja'mix iik' tia'al k kuxtale'?

-Tene'ka'analinwóolsiijnáalikenway t'i'Cheráne' -tu ya'alajs Yunuén - tumen yáax batabilo'on mina'an xta'miis ich kaajs. iWaye' beey u Lu'umil le Mejen Paalalo'obo! Tuláakal ba'al k'a'abéet ku ka' k'a'abéetchaşa', mixba'al ku pu'ulul.

iKo'otene'ex! xiiximbal ka' a wile'ex k pak'al.

Ka laaj biino'ob tu pach. Le tzintzuniso' tu láak'ntajo'ob.

-Tuláakal le pak'ala ma' k'a'abéet t'i' kiimsajs xiwo'ob. Je'elbix u beetik le Destrucsoloso', tia'al u kimsiko'ob yiik'el le xiiwo' tak ku kimsiko'ob yiik'el kaabo'ob. Way Cheráne' ma' tu yúuchul lelo'. Waye' ja'asik u yóolo'ob le Kak'as yiik'elo'ob yéetel iik, beyxan náaysik u yóolo'ob yéetel loolo'ob jejelásil u boonilo'ob -tu tsolajs Yunuén.

Ts'o'okole' le ka' biin yiilo'ob u beeta'al u pirinsuut unu'ukuli u jo'osa'alu jats'chaak, yaan xaan ba'ax ku k'abatik'ob u paneli kín tia'al u sáasilkunsik u taanajs máak. Tu yilajo'ob jump'éel nukuch wiits k'ák ts'o'ok u tu'upul, tu joollile' t'i' ku chuukiko'ob. Ku sakaltiko'ob u k'ichkelem nook'o'ob.

Tu xuule' ka' bino'ob k'iwiки' ka' tu yilajo'ob u na'aksa'al globo'ob je'elbix tukajil Cantoyae' beey u beetiko'ob u cha'anil Cherán. Tia'an tuláakal kaajs ku yóok'oto'ob tak iu paaxo'ob yaan! Ichil u éetailo'obe' yaan u betiko'ob jump'éel globo je'elbix Cantoyae' ichil tuláakalo'obe': noolo'ob, mejen paalo'ob yéetel áabilo'ob yaan u máansik u miatsilo'ob t'i' tu ch'ibalo'ob.

UxNa'tsil Yunuén, leti' unojs jts'oolxiikini' Chéran, ka' tu yiilajs yaan u'ulabe' ka' tu k'áatajstio'ob ka'

t'aanako'ob tu chumbesa'jil le cha'ano'.

Ñam. Le ts'unu'uno'obo' tu láak'inta's tak tu kúuchil u yúuchul t'aan:

-Suku'une'ex yéetel kike'ex, te'exe' ka lep'ike'ex u yóolal wiiniko'ob. Le xNa'tsil lu'umo' jach yaan níibóolal ti' ta wéetele'ex tumen prosumidorese'ex.

Je' túuno' tzintzuni naats' tu nu'ukul t'aan, yéetel u yéet ts'unu'unilo'obej ka jooop'u k'aayo'ob. ka jooop' óok'ot tu k'iwiki' Cherán. Le kiimak óolilo' ts'o'ok u káajal.

K'UBEN TI' KAAJ

Kulene'ex yeteel jeets' óolalil:

1. Tsikbalte'ex ba'ax ku beta'al wa ku janta'al ta kaajal.
  - a. Janal.
  - b. Muuk'il.
  - c. Ba'al bis maak.
  - d. Nook'o'ob.
  - e. Ba'alo'ob tia'al men naaj.
  - f. Ts'aako'ob.
2. llawile'ex tu'ux ku biin le taak'inó'ken a maan chen ba'ax k'a'abéet teech. ¿Áant a kaajal wa nojoch kaaj?.¿Ku xuupo'ob tu'ux ku bin u taak'inó'ob, táanxel kajilo?
3. ¿Ti' le ba'axo'ob ts'o'ok a'aliko' yaan wa ba'ax ka beetke'ex ta kaajale'ex wa ta méek'táankaajile'ex?
4. Bejelae' ts'o'ok k-kaambale', ko'one'ex k'ayik u k'ayil Lu'um.

K'UBEN TI' TEECH

1. Pak' ti' jump'él ch'óoy wa ka'anche', u pak'alil janalbe'en. Je'elbix : p'aak, cebolla wa iik. Beyxan je'el u páajtal a pakik menta, hierbabuena waa albahaca.
2. Bis ta najil xook ken k'aata'ak tumen a jka'ansaaj xook. Tsikbalte'ex ba'ax je' u páajtal a pakik ta najil xook.

U k'aayil yóok'ol kaab

In yamail Xna'tsil
Teech k xna'tsil lu'umil
Ta yéeyaj uj
Jach bey kíike'

A waalo'obe' ku k'aaykech
Beyo'ob sak chike'
A mejen xch'úupalal ku méek'ech
Ichil u ts'u' k'aax

Ichil a jo'obnel
Ta nuup'aj k k'ab
Tu'ulo'ob, tzintzunis
Yéetel áak'al suku'untsilo'on

Táanxelil u'ulo'ob
U k'áat u sa'aptiko'ob
A noj siibal
U k'áat u koniko'ob

U k'áato'ob ka' xu'upkech
U k'áato'ob ka' kíimsajkech
U k'eeexla'antabech yéetel taak'in
A lu'ume' yéetel a K'áabnáab

U tuuch Uje'
México u kúuchil
Tu'ux ta wóotaaj
Ka' p'áatak a yajkunaaj

K'axik K- t'aan in xna'tsil
Yaan kanáantik
Tuláakal ba'ax kuxa'an
Tumen chéen leti' u yamailtiko'on

U yamail mina'an u xuul
K u'uyik ti' k'aayil
Ma' tu p'aajtaaj k'exik
Mix tu p'aajtal manik

Talia Vázquez Alatorre

4

Úuchben Tsikbalil:
Coyotl

U tsoolaajil: Ch'e'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'obo'.

Coyotl

Waachen ka'achi'e' táan in chuklanpachtik j-okolmáako'ob t'i jump'eel kákás káax. P'aat tin juunal tumen uláak' wacho'obe kimo'obi'. Káaj u chiinil kiiñ, keex xiib yúukuba'e' jooop' u chii'k sajakil beyxan tu juunal aniki'.

Tia'an tu ts'eek'elil Sonora, táanil u áak'abchaje' tukaxtaj jump'eel sajkab. Ka'tu ch'a'aj u yóol. Tu yóotaaj je'elel tia'al u yaantal u muuk' tak sáamal wa ken sáasak, yo'olal u suut u beet le túuxta'ab u beeto'. Táan u yookol u wenele' ka' tu yu'ubaaj u chii'bal awat te' náacho'. Mi u peek'il k'áax tu tuklaaj, je'elbix ts'o'ok u yúubik te' cha'ano'obo'. Ba'ale'tuka' yu'ubaaj tu xts'iik ts'o'okole' tu xno'ojs t'i le sajkabo'. Tu tuklaje' p'eeemkech ba'alche'ob tu ba'apachtaaj, ka' jooop' u yokol sajak t'i.

Ma' tu ch'a'aik u yiik' yo'olal u jach u'uyik. Tu ch'e'enak'il le sajkabo' tu yu'ubaaj yaan ba'ax ku juun ma' u yosel ba'axi' beey mejen peek'e'. Ma' ts'o'ok u tuklik wa u na'atik ba'axi' ka k'uuch juntúul peek'i k'áax tu jool le sajkabo' táan u paktik. Jaan maan tu tuukule' tuláakal u kuxtal jaan maan tu jo'ol, tumen tu tuklaje' yaan u janta'aj. Ka' tu jo'osaj u ts'oone' ka' tu yiilaje' mina'an u juul utia'al u ts'oone'k. U peek'il k'áax tu seen cha'antik.

Ka tu yilaaj u joook'ol u xna' le mejen peek'il k'áaxo' te' sajkab tu'ux yaano', ka'atúul u yaal t'uulpachtik. Mix tu paaktaaj le jAdolfo. Le peek'il k'áaxo' tu nats'aj u ni' yiknal u yíicham ikil tu k'i t'aanik. U xiibil peek'il k'áaxe' jan sa'atis, ba'ale' jan suunaaj' yéetel janal tia'al u mejenilo'ob. Ma' tu xuump'atik u paktik le waacho', kuulaajo'ob

Janal yéetel u paalal.

Kíimak u kuxtalo'ob. Ka' ts'o'ok u janalo'obe ka jooop' u báaxalo'ob yéetel u na'o' yéetel u taata'o' kíimak yóol tu báaxalo'ob. JAdolfo tu yilaje' wa ma' tu péekej ma' tu yúuchul loob ti'. Tu jach paaktajo'ob, ka' k'aaj túun u yatan yéetel u mejen paalalo'ob. K'aaj t'i xaan buka'aj k'in ts'o'ok u maan ma' táan u báaxal yéetelo'ob bix xan u báaxal úuch yéetel u paalal. U chan paal jRamón yaanti' lajun u ja'abilo'ob u xch'úupul paal xRosaura buulukp'éel u ja'abil.

Ts'o'ok u beel t'i ooxlajun u ja'bilo'ob úuchiij. Mix páaschaj u k'aasik bix ku kíki' t'aanik u yaatan, jach ts'o'ok u maan k'in tu p'aataj u taanaj tumen suunaj waachiij.

Chéen t'uubul tu tukulile' ka' kúuch juntúul t'uul. Ñam bakáam, tu biisaj t'i jump'éel pak'áal. Tu peekkunsaj yóok'ol lu'um ka' kulaj tu tséel, ka' tu tsikaj u baatsil le peek'il

K'aaxo:

-iBix a beel Coyoll! iBix a beel xCoyola! ¿Bix u biin te'ex ?

-iJach ma'alob! iJach táant janale', te' suutukila'taan k báaxal yéetelle k meejenila'-tu núuktaj xna' xCoyota-.¿Kux teech Ñam? Jach úuch ma' tin wilikech. Taalech tumen a k'aajóol k

u'ulab žmáasima?

-Beyo', k- éetaile' jAdolfo.

jAdolfo chéen táan u yu'ubik ba'ale' tu tuklaje' táan u wayak'. Tuláakal jela'an: ka'atúul peekí k'áaxe' táan u t'aano'ob yéetel juntúul túul. iTs'o'okole' le túulo' u yoojel u K'aaba!

-in yabila jAdolfo - Tu ya'alaj ñam ka tu suutubaś u pakteś --- lela' u láak'tsil Coyotl. Je'elbix a woójéelilo' le peekí k'áaxo'obo' le ken u yéeyo'ob u lakinaje' tak tu xuul u k'íno'obe',

ma' tu p'aatik ka' xiik tu paach uláak', ku t'ooxla'antikuba'ob u táanliko'ob u mejenilo'ob. Jach ku múul yaabilmuma'ob, ts'o'okole' ku múul láak'íntkuba'ob.

-Beyo' tu ya'alaj Coyol-, k láak'tsile' jach k'aana'an ichilo'on. Máax yáax ka wilik ken siijilkeche' a laak'tsil wa ma' tu kanáantkeche' ka kiimil. Te'exe' máake'ex jach neetse'ex. Wa ma' ta kaláantale'exe' je' a kimile'exe' tumen xaan a nojochtale'exe' ka patak a kaxtik a wo'ochéex. Letene', kin tuklike' lelo' ma'alob tumen ku tsüikte'ex u muuk'il ka kuxlakech ich jeets' óolal, ka u yaantal yaakunaś ichile'ex yeetel ya'ab yaakunaś, a kamike'ex xaan u e'esajil ichil a chüibale'ex.

jAdolfo ma' tu t'aan. Tumen táan u k'aasike': "Ma' ta tsikik a láak'tsil, chéen ka p'atik taak'ine' ka biin. A paalalo'obe saajako'ob t'i teech; mix ta báaxal yéetelo'ob, chéen ka k'eeyaś. Le ken a jaats' u na'obe' ku yook'olo'ob".

-iMakachí' peekíkaax! its'o'oki' ma' t'aan! -. Ootnaśi' ka tu bisaś u k'ab tu yiich.

Ñam tu na'ataś ba'ax ku yúuchul t'i, naats' t'i ka' tu ya'alaj t'i:

-Ma'alobil a tia'al ma' a suut ta taanaś je'elbix jok'a'anilecho'

ma' suut, beey. Je' u päästal beey saatalecho' u ma'alo'obile' mixbik'in a suut.

-iMa! -tu núuktaj jAdolfo -. Wa mina'an in láak'tsile' je' u sa'atal in yajkunaje'.

XCoyola, xna'tsile' naats' yiknal pek'kaax , ka tu ya'alaj t'i tu muuk'al tu xiikin:

-Yaan maaxe' ma' tu ye'esik u yajkunaj'i t'i u yéet baatsil, k suutaj chéechil t'aan beyxan pe'echajtik k éet láak'il. Jach k'as a looxik xko'olel wa a keeyik chan paal tumen teche' jach yaan a muuk', a muuk'e ma' unaj a cha'ik utia'al a k'olik a paalal, men lelo' k'aola'an "je'elbix" u päästalil máax yaan u muuk", ba'ale' ma' unaj a chi'ik a muuk' tia'al a k'olik a paalaj tumen to'one' yaan u päästali' k kaláantik. A jáats'aj tumen le máax unaj u kanántikecho' jach ya'ya' óolal.

-P'áaten waye' ma' loobintik mixmáak- tu ya'alaj ñam- beeyo' ma' ta lobintik mixmáak.

-¿Kin lóobintik in láak'tsil wáaj? Tene' chéen meyaj in ka'aj, kin ts'aik taak'in tio'ob.

-Chéen taak'in ka ts'aik. Let'obe' je' u päästal u kuxtalo'ob tu juunalo'ob wa u kaniko'ob kuxtal xma' sajakile' je' u jok'olo'ob táanile'. -tu ya'alaj ñam, u tsool xikine' tu chich juun ichil u jo'ol yéetel tu puksiik'al jAdolfo.

-Ñam, much áanteeni ka' suunaken tin taanaj. iYaan in k'áatik ka' sa'asakten!

-Te' suutuka' weenen -tu ya'alaj t'uul t'i ikil tu yáantik -Sáamale u laak' k'in yéetel ulák' ba'al yaan. Jach tu piik'ile ka jooop' u xiimbalo'ob t'i u ts'eeek'eli.

Le mejen k'áaxij peek'o'oboe' jooop' xan u xiimbalo'ob.

jAdolfo tu ya'alaj t'i u e'esañilo'ob:

- Tin tuklaje' Coyole' yaan u jantiken, chéen máan tin tuukulile' mixbik'in in ka'aj in wiil in láak'tsil. ¿Bix je' u päästal u yaantal teen in láak'tsil jach kíimak yóol je'elbix a tia'ale'exi? Tene' in wilmaj u che'ej in paalal, ba'ale ku che'ejo'ob tu juno'ob ku che'ejo'ob ken u yiilo'ob ma' táan in paktiko'obi'. Tene' tin tukultaje' lelo' uts tumen jach ku tsikike'eno'ob jach beey in tukultiko'.

- Ma', le oksaj sajakilo' ma' tsikili'; le sajakilo' chéen sajakil. Le tsii kilo ku beeta'al tumen le uláak'o' yaan u tuukul yaan u na'at xan. Tsikile'

ku tsíktech u päästalil ka' t'aanakech, ka' u'ynakech, ka' müul k'expla'antikaba'ex tsikbalil, ka' müul cha'aknúuktaba'ex.... - tu tsoolaş Coyol..

- iYuum, yuum! - Jaan t'aanaş Coyolito --¿Je' wáaj u päästal in biin in ch'apach le ch'o'o?

- Ma' in paal, Táan k biin kúulpachijs. -¿Ba'ax je' u yúuchul wa ka' xi'ikech kúulpachijs?, -tu nūuktaj Coyol ikil tu báaytik u yook.

Coyolito tu makaj u chi'. U yuumé' tu k'áataş ti' u yéet biin ka pa'atako'ob. JAdolfo chéen tu cha'antik.

- Táan in tukultike' in yuum, pa'atiki' pa'atiki' -tu ya'alaj chan Coyol.

- Jach beyo', in waal ch'aaj a na'at ka' pääschajak a t'aan.

- ¡ln wojeel! Ba'ax je' u yúuchul tene' mi je'el in sa'atale' beyxan je'el in jaanta'ale' tumen tene' jach chichanen.

- Jach beyo' in chan waal. ¿Ba'ax túun ken k beetej?

- Ko'ox yuum. Sa'astene'exi'. Ts'o'ok in na'atik: ma' unaş in náachtali'.

Yuumé' tu méekaj tu pu'uch ka' tu yaayantaş, ka' tu ya'alaj ti':

- Ka' kaambalnakeche' le yaano', ma' a wilik le junsúutukil p'aato'on paachijs.

JAdolfo tu k'áataş ti' Ñam:

-Ba'axten ma' ta cha'aj ka xi'ki'.

-Tumen letie' u yuum, letie' yáax yaan u tsikik.

Yaan yúubik u t'aan, yaan u ka'ansik, yaan u pa'atik, yaan u yáantik tia'al ka' kaambalnak. Le ba'ax tu beto'obo u ka'ansa'jl müul tsikbal. Chéen ku tsikbaló'ob le máax ku tsikilo'ob. Máax ma' u yojéel je'elbix le Destruçsoloso, ku yooto'ob ku kólkó'ob máak.

-iAAy Ñam!. Kin tuklike' ma' chéen ka' in k'aat ka sa'asakten ba'ax in beetmaj ti' in láak'tsilo'ob ma' tu éejentiko'ob wa je' u k'expaja'j in kuxtale, -tu ya'ala'j óoli'j chan t'ona'an u yiich jAdolfo.

-Ma' chéen. K'aabéet a k'axtik ka' sa'asakteechi' ba'ax a beetma.

Una'kaxtikka'nats'ako'ob ta wiknal ya'ab ba'ax ken a beete'ka p'áataku nats'alo'ob. Kuucho'ob tu kajil Cajeme tu'ux yaan u láak'tsil jAdolfo. Le Coyotlo'obo' chéen jo' kaaj kuucho'obi' ka' suuna'jo'ob tu kúuchilo'ob tsek'elil lu'um, ka'alikil Ñame' xiimbalna'j tu yiknale' tak naats' ti' u taana'j.

-In k'aat ka' a láakintiken, a'alten ba'ax kin in beetej -tu k'áataj jAdolfo.

-Ma' tsai' tu ya'ala'j Ñam. --Jéek'at a pusíik'al, k'aat ka' sa'asak, a'al u yutsil ba'ax ka wu'uyik, le k'aa'so' ma' wa'alik, ma' beetik k'as wa tak a beetik, ma' loox, cha'aj u naats'alo'ob ta wiknal. Ken p'aa'jcha'jke' a wiili'ko'obe' ka tukultik, leti'obe' máako'ob jach in yakunmaj, una'j in tsikik'ob tumen yaan u p'aa'jalil ka' kiimakchak u yóolo'ob beyxan ka' kuxlako'ob yéetel jeets' óolal.

Jela', kin siiktech u báaxalil xpa'ajo'ol.

Chéen ka' tu yila'je' jáan chikpa'ji'j jump'éel

nojoch ba'asi xpa'ajo'ol. Ku ya'alik tu táanilil "xPa'ajo'ol Coyotl, Káajkuns Jeets' Oolal". Tu kúubaaj t'i ka' tu ya'alaaj:

-Ma' túub sik a ka' ch'aik u ká'asajil yajkunaaj. iBeyo' yaan u biintech ma'alobill! Káajbesej yéetel a láak'tsil.

Ká' siit'naaj Ñame' jum puli' kúuch yiknal Uj.

JAdolfo ook tu taanaaj. Tu jéek'ataj joonaaj. U paalal, u xch'úupul paal yéetel u yaatane' maak u ch'io'ob, óolijs sajako'ob.

-Bix a bee le' ex in wéet k'íik'ele' ex -tu ya'alaaj ichil u su'ulakil. Tu kikilankil u t'aan, ma' tu méek'iko'ob mix tu naats'aj yiknalo'ob.

xRosaura, jRamón yéetel u na'e' tu paakla'antik yiicho'ob óolijs chan saatal u yóolo'obí.

-Bix a beel in yuum -tu ya'alaaj xRosaura -Jach kiimak in wóol in wilikech. JAdolfo tu naats'ubaaj ka' tu ts'uuts'a u p'úuk u taataj.

Ká' tu yilaje', jRamon tu ya'alaaj:

-Teen xane' jach úuch tak in wilikech.

JAdolfo túune' tu méek'aj tu ka'atúulo'obí.

U yaatan xMargarita jach sajak t'i. Ba'ale' le ka' tu paaktaaj u yiich t'i u yaalo'obe ka' chan jéets'ij. Tu ts'aaaj jump'it ja' yéetel jump'it janal. JAdolfo tu ts'aaaj u Diosbo'otiki', ka' tu ya'alaaj t'i:

-xMargarita much sá'asteni'. Ma' tin káatiktech ka' ts'aaaj a wóol t'i teen. Kin káatik teechn a ts'áateen u páastalil kin naajal tuka'atéen a yajkunaaj.

. xMargarita ma' tu jach óoksaaj tu yóoli', tumen jach sajak u káat nükik u t'aan,

ba'ale' ichil u su'ulakile' chan t'aanaaj:

-Ma'alob túun.

Tu ya'alaaj xMargarita. Ts'oko'ole' le chan xiipal jRamón tu káataj:

-¿Ba'ax le chan ba'aso?

-Jump'éel ba'axal xpa'ajo'ol tia'al k múul tsolik ichilo'one'ex. -Tu nüktaaj JAdolfo.

Tu cho'ojo'ob ka'anche' ka' tu ts'aaajo'ob yook'ol. Ka tu jéek'ato'obe' ika' jaak'u yóolo'ob! iLe báaxal xpa'ajo'olo' lisa'ab men le iiko ichil le najo!. Tu yu'uba's u t'aan yuum pek'il káax ka' tu tsolaj le xe'xe't'a'al báaxal xpa'ajo'olo' ka' jáayaknako'ob yóok'ol le ka'anche'o'.

-Kin máansik júmp'éeli'-tu ya'alaj Coyotl-. P'iil a wiche'ex ma'alob beyxan suut a wile'ex a yuume'ex.

Maana's jok'aal mejen xe'xe't'aal báaxal xpa'ajo'olo'ob tu taak'al tu winkli ts'o'okole' tu yeets'kunsa's yóok'ol le ka'anche'o'. Ken táak'ake' ti' uláak'e', ku suut bey júmp'éel néen ti' ku yila'al' jAdolfo tu chichanile', tu chaan paali, tu táankel'mil, tu k'inil ka' tu k'aj óoltaj xMargarita u k'inil ka' ts'o'ok u beel. Naats'ajo'ob tu yiknal, tu kantúulilo'ob jak'a'an u yóolo'ob. Ka' jóop' u ya'aliko'ob u k'íchkel'mil chan jAdolfo.

Ka' tu suuta's u yiich u paktik xMargarita ka' tu ya'alaj:

-Táan u seen péek in pusíik'al ikil in k'aasik ka utstsajech tin wiich -ka' tu méek'aj.

-Kin máansik ka'ap'éel -tu ya'alaj Coyola-. Muuts' a

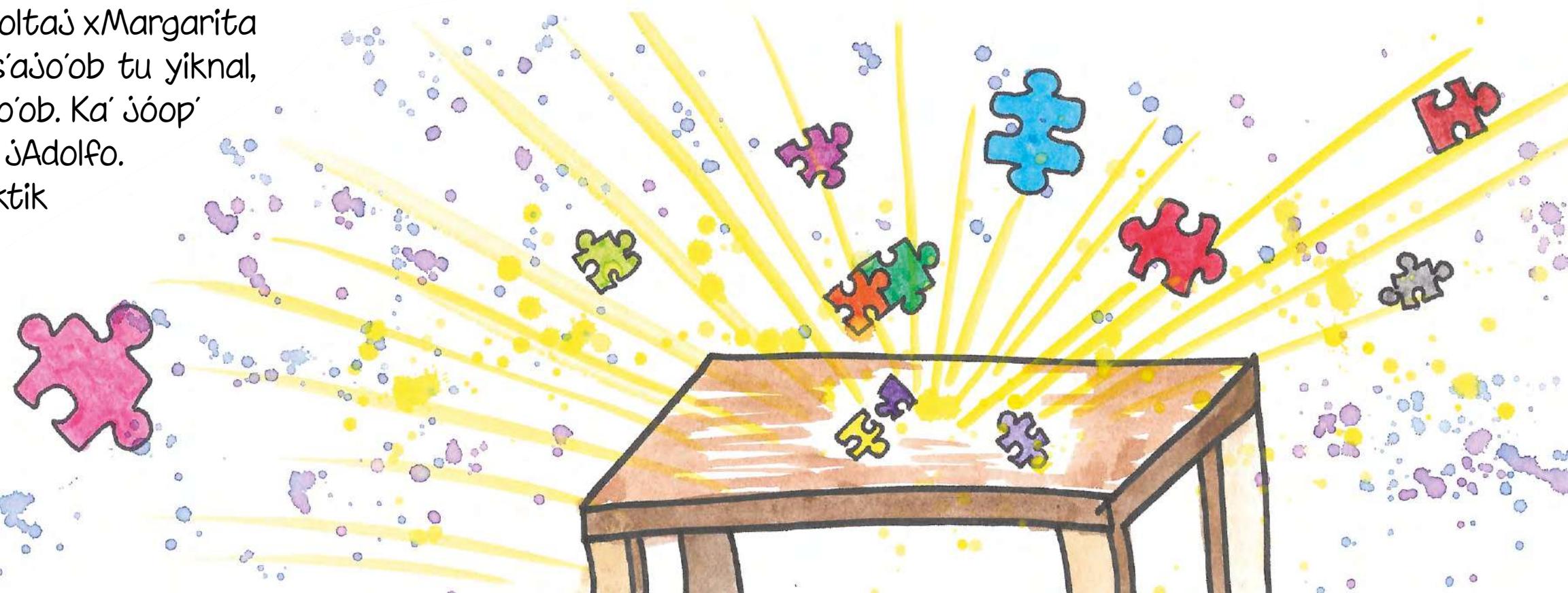
wiche'ex.

Ichil u tuukilil tu kantúulilo'ob maan beey cha'anil anik, tu yilaajo'ob t'aano'ob. «áanta's», «ya'skuna's», «xsak'óol», «xna'at», «xma'sa'sakili», «xki'imak oolal», «xki'ichpan». Tuláakal le t'aano'oba ku ye'esik u yutsil u kuxtal xMargarita, beyxan le t'aanilo'oba' u chan xexet'al le báaxal xpa'ajo'olo' leylie' táan u chumbesiko'ob.

Ts'o'okole u'uya'abi' u t'aan Coyolita:

-Kin ts'íiktech óoxpáak. Na'e', tu méek'aj jRamon taatatsile tu méek'aj xRosaura.

Ka' tu méek'ajú'ubáobe', jach bey ooko'ob táanxélil kúuchil, xRosaura tu yila'suba táan u

yáantik u láak'o'ob tu našíl xook, táan u miistik u taanaáj, táan u yúubik u taata táan u tsikbal tu yéetel, táan xáan u tsikbal yéetel u na', ts'o'okole' tu yilašuba táan u ch'a'apachta'al tumeen juntúul jmiis sajak t'i, ba'ale tu náaysaš u yóole' ka' k'uuch tu taanaáj tumen te'ela' ma' tu yúubik sajakí.

Bey xaan tu yilašo'ob ba'ax ku beetik xMargarita yéetel jAdolfo tu ch'iisanilo'ob. Ku k'uuchul jRamon u méek'ik u yóoxtúulil u paalal. xMargarita yéetel jAdolfo u jiit'mano'ob u k'abo'ob. Mix junteen jach tsikbanalnašo'ob tu yóolal le náach kínil ku taalo'. Tu yu'ubašo'obe' u t'aan jRamon: «Chanpaalale' ex tsikne'ene'ex t'i a noole'exa'; k ch'iibal, leti'obe' sen u kananma'o'on besjela'e' to'on naš kalántiko'ob». Tu yiilašo'ob xRosaura u suut xko'oleli' yaanti u nook' xts'aak yaš. Tu yilašuba'ob u méek'muba'o'ob yéetel yaškunaš táan u tsikbalo'ob táan u che'ejo'ob, táan u müul tsikbalo'ob.

Ká'ts'o'oke' tu kantúulil kulukbalo'ob t'i wolis jeets' óolalil u machma'ob u k'abo'ob. Kiimak yóolo'ob tu yaabiltajo'ob le báaxal xpa'ašo'olo' tuláakal u xexe't'ale' tu nupuba'ob

jach tu p'iis. Bey túuno' u yoochelo'obe jach jats'uutschaši ichil jeets' óolal. Ka' jooop' u che'ejo'ob tak ka' áak'abchaši'.

Le ka' biin wenel le mejen paalalo'obo', jAdolfo nats'chašiš t'i uch'e'enebi u našile'ka' jooop' uch'a'ik u siiš óolal le iik'o' ikil u biin u sáastal. Ka' tu yilaš kantúul u yoochel te' bejo'. Le óoxtúul Coyotlo'ob baakano'. Tu' yu'ubaš u yooto'ob. Beyxan tu yilaš ñam tu tuulisil le Ujo'.

KUBEN TI' KAAJ

1. Beet jíump'él báaxal xpa'aajo'ol.
  - a. Kaxt pimpin jú'un yéetel triplay chuka'an dos metros.
  - b. Kaxt t'aano'ob waxaklaajun wa júnkal k'a'abéet tia'al kuxtal yéetel tsikil ichil k láak'tsilyéetelkéetbaatsilo'on. Tuukulte'ex ma'alob tumen yaan a betike'ex.
  - c. Beete'ex jíump'él boon yóok'ol le pimpim jú'uno' u xexe't'aal le báaxal xpa'aajo'olo'. Unañ u p'áatal jach ma'alobil, beyo' kéen xo'okoke', yaan u nupikubáalo'ob ma'alob ka'tulischaajak tuláakal.
  - d. Boone'ex yéetel u jéjeláasil boonilo'ob.
  - e. Le kan yanakte'ex u xexe't'ale' le báaxal xpa'aajo'olo' ts'aaj a wóole'ex, ts'ibte'ex le t'aan ta tukultaaje'exo'. Je'elbix: tsikil, múul tsikbal, múul bisbáail.
  - f. Tu paachil le xexet'al jú'uno' a xootmao'ob, yaan a tsoolik'ex ba'ax u k'áat ya'ales.

2. Bete'ex jíump'él báaxal xpa'aajo'ol. Ti' jíump'él winale' yaan a beetike'ex ka'ap'él ba'al ti' le t'aan ta ts'ibtaaje'exo' yaan a taakike'ex tu'ux ku biin.

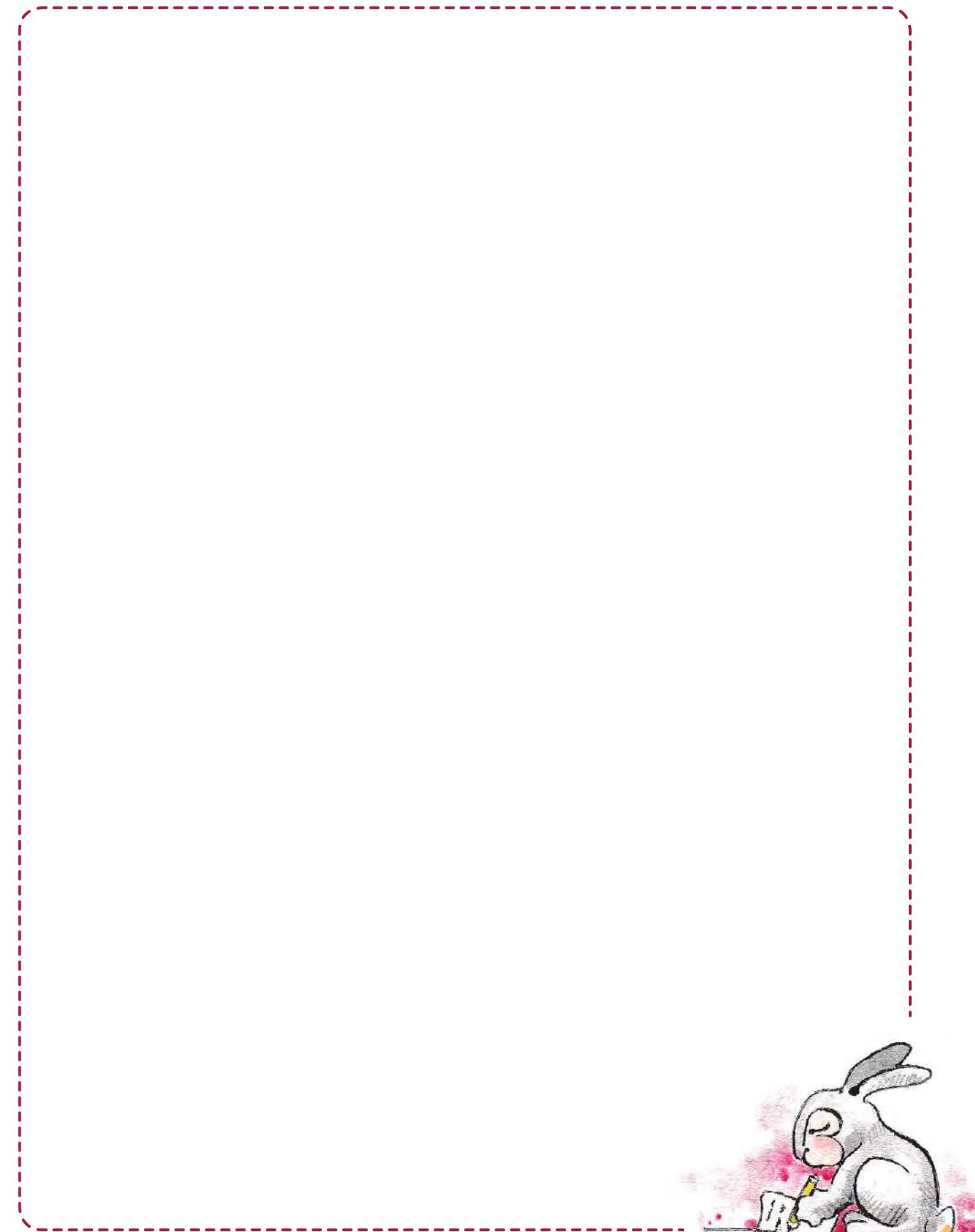
Le jka'ansañ yéetel le xka'ansaño' yaan u wáantike'ex ken a beete'ex le jeets' óolalo', yaan a we'esike'ex ken káajak xook ti' le'luneso' le ba'ax ta kanáalnaje'exo'.

3. Bejela'e, ko'one'ex k'ayik tuláakal u k'ayil k-etail Cepillin, te'ku taal ti' le u'uyañ analte'o', le kéen a wile'ex u ts'ibila'.

KUBEN TI' TEECH

1. Páayt'ané'ex alaaké'ex ka'ubeeto'obubáaxal xpa'ajo'ol, ch'a'ajt'ante'ex ba'ax táanil ken a beete'ex, ts'o'okole' tsoole'ex tu beeliј.

Múul bisbáail

Jump'éelilo'on t'i yóok'ol kaab
 Muuch'lako'on t'i jump'éel túumben beej
 Chéen yajkunaś u biin

To'one' juntíich'ilo'on t'i áalab óolal
 Jump'éelilo'on u kikilankil pusíik'al
 Múul aniko'on t'i puksiík'al

To'one' chéen yakunajo'on.
 Cheen sa'sa'silo'on
 Much' áantaśil yéetel múul bisbáail

Muuch'laśile' je' u paaštaal k uts kuxtal
 Jump'éelilo'on t'i yóok'ol kaab
 To'one' chéen yakunajo'on

To'one' chéen yakunajo'on.
 Cheen sa'asaśilo'on
 Much' áantaśil yéetel múul bisbáail

Muuch'laśilo'on je' u paaštaal k uts kuxtal
 Jump'éelilo'on t'i yóok'ol kaab
 To'one' chéen yakunajo'on

Jump'éelilo'on t'i yóok'ol kaab
 To'one' chéen yakunajo'on

5

Úuchben Tsikbalil: Yáax táanil le naak'ó'

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj waxka'ansaaj xook le boonilo'obo'.

Yáax táanil le naak'o'

-Keet kuxtal, keet kuxtal, keet kuxtal - ku seen a'alik Kúkuti tu kúuchuil cha'an túux k'ala'an, tu susut xiimbaal tu biin tu suut.

-K suut k chii'bal, k suut k chii'bal, k suut k chii'bal, ka' chiikpaj Ñam tu ya'alik.

-iÑam kiimak in wóol in wilikech! Ts'o'ok u maan u kiihil chéen kaxan jaasil kin beetik. Táan in wilik bix kin in kaxant ma' u yantaal wiis ka' laaj jaanako'ob ma' u lobiltiko'ob yóokol kaab. Letie tsa'ayaaj koja'anila' tu ye'esaj ma' unaaj k janal je'ex janalo', le polokilo' yéetel le chujuk kiiko'ku yúuchul tumen ma' táan janal ma'alob le beetik koja'anchajaj.

-Yaan k janal je'elbix úuche' in yaabila Kúkuti. Yaan koja'anil k taasik ich kiikele, uláak'obe ku taal yóolal le ba'ax janaltiko'.

-Jach beyo', Ñam -tu ya'alaj Kúkuti-. Ba'ax je' u páastal u yaantaje' letie' paak'alo', ti' kool

yéetel xma'kimsaj xiiwiis xma' glifosato. Beyxan le tséen wakaxo' ma'alob ma' unaaj u loobinta'al. Le ba'alcheo'obo' mix unaaj u kiimilo'ob yéetel sajakili'. Táan in wilik ti' le nojoch nuukul cha'ana' tuláakal ba'ax ku yúuchul ti' kaajo'ob yéetel ti' xNa'tsil lu'um..

-Le Destruçoloso tu yaanyaan tu mano'ob tumen ma' táan u kooniko'ob le kinsaj yiik'elo' yéetel le kinsaj xiwo' -Tu ya'alaj Ñam, ikil u che'ej- iBey ixtako! Ku tukliko'obe' táan un kiimsiko'ob k'ak'as yik'el paak'al, ba'ale' beyxan táan u kiimsiko'ob le lu'umo' yéetel u toj óolalil máak. ¿Ken a jant kúume' kex jatsuts'e ba'ax táan a jantike'ba'al je'u kiimsikeche' le ken lúubul ta nak'ej u ts'a'ak'an químico yaanti'ob yéetel u fertlizantei?

Juumaj u juumil aajal t'i le u nu'ukul noj cha'anilo', ken juunake' yaan ba'al ma'alob ku ye'esik. Ñam yéetel Kúkuti tu ch'eenabo'ob áalkabijs.

-illej in wéetai! iLe koolnáalo'obo ma' tak u koniko'ob t'i le Destruco'solo'ob le ixíimo' yéetel le cafeo!

Bey ka'achi'o'. T'i yaan tu Itsmo Tehuantepec, jVictor u kanáanil xNa'tsil lu'um mola'ayta'ano'ob tumeen meyji káaxo'ob. Ku ya'alikt'iob:

-Láak'e'ex te'ex meyji káaxe'ex je' u p'aastal a konike'ex ma'alob tuláakal ba'al ka paakike'ex. Je' u p'aastal a konike'ex t'i máax jaantike' ma' t'i xka'konolo'obi.

Je'elo' ka' kúuch le Destruco'solo' ooka'an kúuxijs tio'ob tu yeyek'abo'ob:

-iMa' beetike'ex ba'ax ku ya'alik le chan paal ma' yoojel mix ba'ali! iyaan u p'áatal te'ex a jooche'exo' mix máak kun maanik!

X-Celeste chéen bey chii'kpaajiko' ka tu ya'alaj beey tu p'aase':

-iT'só'ok u kooniko'ob! Jach Yuumbo'otikte'ex jach takamanike'ex jach kaabalutoojol buka'aj meyaj tsó'ok beetiki', ba'ale' iJe'el u ma'anale!

-iTáan a tuusko'on chan xma' na'at xch'úupal! -a'alabti' tumen le destrucsoloo'bo'. iJe'el k ilik a bin a kaxtiko'one!

-Ajan, ja'alibe' kin payt'aanke'ex ka' a wile'ex ba'ax ku yúuchul ti kíiwiko'ob. iMa' ch'a'ike'ex sajakili' t'i ba'ax jach jaaej!

Le Destruco'solo'ob jach oka'an kúuxiltiob ka' biino'ob tu kíiwikil Tehuantepec. iKa' tu yilajo'obe' tuláakal máak táan u maano'ob t'i le koolnáalo'ob, táan u ya'alaj u ma'alobil yéetel u kíij u ma'anal u yiich che'ob jach táant u yéemsale'.

Te'elo' bino'ob tu noj kaajil Oaxaca, kíichkelem noj kaaj beeta'an yéetel ya'ax tuunich. Ka' kúuchob tu kúuchil koonole', táanuk'áataaltu'uxkuko'onol

u jooch le koolhalo'obo' wa ku bo'ota'al chuka'an
u tojol tio'ob wa ku pak'al xma'kinsaj xiiwi.

Ts'iikinaajo'ob le Destruksoloso' biino'obi.

Ka' tu takju'ba'ob tu nu'ukul cha'ano'ob. Ka'
chiikpaaj jump'eel ba'al boox ti'nu'ukul cha'an, leti'
nojoch k'iwikil.

-Nojoch máak - a'alabti'-, beey jasa'ab u
yóolo'ob ti' le máako'ob ku maano'obo' tumen le
k'ak'as koja'anilo'. Yaan ba'ax ku yúuchultio'ob ma'
uts ti' to'onii. Bejela'e' ma' uts tu ch'io'ob le janal
kala'an ti' ba'aso'ob letene' táan u maano'ob ti' u
k'iwikilo'ob tia'ano'ob ich kaa'j.

-Kin tuuklike' ti' le nojoch kaajo'obo ma' tuun
koonolo'ob tumen te'elo mina'an k'iwikoo'b - tu
ya'alaj le Destruksoloso'.

-¿Tú'ux kaaja'anech? iJach oolinech! -Tu
yóotal le nojoch kúuchil koonolo'. Ichil u noj
kaajil México chuup yéetel k'iwikoo'b, kúuchil
koonol, beyxan kúuchil k'astako'ob.

Le Mexicanillo'obo jach
uuchak uts tu t'aano'ob
u maano'ob ti' k'iwik
¿Letene' yaanchaj k
beetik e'esajil koonol
yéetel ba'alo'ob chéen
ki' tu ch'io'ob ¿Chéen tia'al
u xuupo'ob?, iMa' wáaj

beyi! iJach oolinech!

K'a'abéet k beetik ka' u yóoto'ob u yuk'íko'ob
le uk'ul siiso' yaan k a'aliktio'obe' yaan vitamina
ti'i jach ki! Ku ts'o'okole' ku taalo'ob ti' botella ti'
plásticoi iJach ma'alob! Beyo' yaan k náajaltik
taakin.

Ba'ax ma' túun cha'e' u p'aatik u maaniko'ob
ja' ti' chan botellai', iLela' jach ma'alob taakin ku
p'atik ich yóok'ol kaab! iJach ki' siiasil k náajaltik
taakin cheen ch'a'abi! tin laj okoltaj u ja'ob
bejela'e' u yojelo'ob k'a'abéejten tio'ob yóolal
ma' u kiimilo'ob men uk'ajij.

Tu ja'ja'che'ej, ts'o'okole' ku ka' ookol k'uuxil ti'.
Ts'o'okole' tu ya'alaj tio'ob:

Chéen ilawile' ex ma' u k'e'exej le Nometocao' yóolal ma' u xump'aatik u maano'ob séebil janal.

Juntúul Destruçsoloso'ob ichil u sajakile' tu ya'alaj:

-Yaan ba'ax kin in wa'aliktech in yuum. ¿A wojel a'alabto'on ka' ts'a'e' u e'esasil le ba'ax koniko?

Bejela'e' u k'aato'ob ka' u ya'ale' wa ku lobinsik xNa'tsil lu'um.

-¿Ba'axi'? iBix a wóol! -Ootnaj k'uxichaşa'an nojoch kúuchil koonol- ¿Ba'an in k'aast'i?. Wa ku k'oşaanchaşaaj xNa'tsil lu'um, lelo' unaj yilik le máaxo'ob ma' siijilko'obi'. iKa' u yutskinso'ob let'ob!

-K- oojel in nojoch yuum. Ba'ale' le mejen paalalo'obo ts'o'ok u káajbesiko'ob u k'e'exej kuxtalil, táan u yaantiko'ob u «¡Kanáanilo'ob xNa'tsil lu'um», beey ma' tu yutstal wa'alkunsiko'obi'.

Ook kisin t'i kúuchil koonol táan xan le kúuchil cha'ano' jóop' u péek ka' sa'at u chiikulal ka' luub pa'pa'sí xiix p'áatik.

K'UBEN TI' KAAJ

Ichil u k'aayil jeets' óolalil:

1. A'ale'ex u ja'jil, tsikbalte'ex wa yaan jaantik u séebil janal wa janal ts'aba'an ti' naylo'ob, wa yaan u p'aastalil k' jaantik je'elbix táant u joocholo'.
2. Wa k' jaantik ba'al toba'an yéetel nayloe' yaan xookik u xto'obili' tu'ux ku ya'alik wa ku beetik k'as ti' maak.
3. Le chaan xi'ipalalo'ob yéetel le chaan xch'upalalo'ob táan u xooko'ob yáax ja'ab yéetel ka'ap'éel ja'abe' táan u xookiko'ob bix je' u jéets'el u loobil le séebil janalo'. yaan xan u kaniko'ob u xoko'ob ba'ax ku ya'alik tu xto'obol, yóolal ma' a jaantiko'ob ba'ax je'el u lobiltiko'obe'. K'áate'ex ti' jka'ansa' ka' p'ayt'anta'ak u láak' mejen paalalo'ob ka we'eße' ex tio'ob ba'ax ts'ook a kanike' ex.

K'UBEN TI' TEECH

1. Kaxant ba'ax tiáal le glifosato ba'ax loobil ku beetik ti' máak. Jach ilawil, wa ku loobintik lu'um. E'es ba'ax ta kaxta ti' a wéet xooko'ob.

6

Úuchben Tsikbalil: Uts t- ich le ya'axo'

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'obo'.

Uts t- ich le ya'axo'

Don Carterinoe' kajakbal ka'ach tu ts'ook u ochenta pisosi jump'él pak'ilnaj seten jats'uts. Utia'al u k'uuchul tu oficinae ti' helicóptero ku bin, tumen wa ku yóotik biin ti' coochee' ku xáantal máanal ka'apéel hora utia'al u áalkabtik la'sun kilómetros. Kex beyo' u ts'áamaaj yóol ka sem ma'anak camiono'ob tumen le Nometoca'obo' kex tumen éetk'alab u máansiko'ob te' bejo'obo'.

-Bik táabak ku yóoto'ob p'eenkech máako'ob k na'akal ti' helicóptero -ku chéen a'alik ti' le piloto, leti' tu samal che'ej. Jach chich túun u puksíik'al, mix jump'ít u yutsil yaan tu yo'olal wa máax.

Ka tu sutaj yich

kaabale' ti' túun ka' tu yilaaj yaan mejen páalal, táankelmo'ob yéetel nukuch máako'ob u naat'ma'ob u t'inchak'balak'ob tu máano'ob.

-¿Ba'ax le je'elo'? -tu chéen k'aataj ti' le piloto.

-Bejela'e' bey u máano'obo', in ts'uul. In paalalo'obe' tu k'aato'obten jump'él t'inchak'balak' utia'al u seeb k'uuchlo'ob tu najil xook.

-¿Ta manaj wa túun tio'ob? ¿Wa ta táan óoltaj jump'él cooche'?

-Ma' in ts'uul, mina'an u ja'abilti'ob utia'al u máansiko'b cooche chéen p'elak la'sun yéetel ka'alasun u ja'abilo'ob. Kiimak u yóolo'ob yéetel u t'inchak'balak'. Ku ya'aliko'obe' beyo' ma' tu

K'askuntiko'ob u yiik'alil yóokol kaab. Ma' xáane' ku ya'aliko'obe' mix bik'in bin u maano'ob u cooche, u k'áato'ob bin ti' treen ku máan yéetel electricidad.

Le Destrucsoolo' túuno' p'aat ma' tu t'aan.

XPatricia, máax u ts'aamaaj u yóol u Kanáant u Jatsutsil Yóok'ol kaabe' kaalajun ja'abil yáanti, kajakbal ichil jun múuch' naajo'ob tu'ux yáan máanal treinta nukuch pak'il naajo'ob. Tsolentsol yaniko'ob, veinti cuatro mejen departamentos yaan tie' pak'il naajo'obo', tu'ux kajakbal setecientas veinte láak'tsilo'ob. Éetk'abal

much'ukbalo'ob, ba'ale' le je'elo' ma' tu b'éetasj ka p'áatak ma' u b'éetik mix ba'alí: xPatriciae' tu ch'áasj tuklasj u meyaštik le lu'umo'. Yéetel ma' chéen lelo' tu táakbesaj u yéet baatsil..

Tu ba'apachil le kaajtalilo', ya'axt'ube'en ka'ach yéetel jats'uts yanik; besjelae' x-tokoy p'áatik yéetel chéen u xta'miis yaani'. Le nukuch pak'il le naajo'obo' seten bona'an yéetel pooch'ilo'ob tumen le k'ak'as xi'ipalalo'obo', laaj túupu'u sáasilil. U kaajnáalilo'obe' ba'alí u k'ajt'iobi', kex tumen sajako'obe' ma' táan u yutskintiko'ob.

Jump'éel k'iine' kiim juntúul ch'íja'an ko'olel, tumen jáak' u yóol úuchik u yookla'al tumen le j-ookolo'obo'. xPatriciae', jachok'omólchaja'ane' ka'tu ts'iibtaj chikulalo'ob ku ya'alik: «TO'ON UNAJ UTSKINTIK U TALAMILO'OB K-KAAJAL». Tu beetasj ya'ab u téenel múuchtáambalo'ob.

Le yáax u téenelo', mixmáak k'uuchi', ba'ale' máanal júnpi'lil mejen paalal k'úcho'obi', tuláakalo'ob jKanáano'ob ti' Yóok'ol kaab. Tu much'uba'ob tu'ux yáan k'a'ach u kúuchilil báaxal p'oooktap'ook, besjelae' xtokoy yanik..

Jusjuntúul taatatsilo'ob yéetel na'tsilo'obe' táan ch'éenebo'ob tu jool u taana'ob, jak'a'an yéetel péeknaja'an u yóolo'ob; ba'ale' ulaak'o'obe', chéen u ts'aamaaj u yóol u cha'antiko'ob nu'ukul cha'an wa chéen ch'iklo'ob ti' internet, le lo'obo'

leti'obe' Nometoca'obo'.

Ma' xáane' le jKanáano'obo', tu béeto'ob u jeets'kunajil meyañ, yéetel ka'alikil táan u tsikbalo'obe', ya'abach ba'alo'ob tu ch'a'atukliko'ob u beetiko'ob. Tu jeel k'iine' k'uuchcho'ob tu nañil xook, ka jóop' u moliko'ob u xta'miis.

Beyxan jóop' u pak'ko'ob janalbe'en xiiwo'ob tu jáalbej: p'aako'ob, kukutxiwo'ob, iiko'ob, lechugao'ob, papao'ob. Tu pak'o'ob ya'abach loolo'ob xaan. Ku ts'o'okole' tu k'aato'ob áantañ t'i óoxtúul taatatsilo'ob utia'al u jel ts'áaiko'ob u sáasilil u mejen bejilo'obo'.

Ma' xáane' le Destruçsolo'obo' chéen ch'ikil u paakato'ob táan u yíliko'ob ba'ax ku beetik le Nometoca'ob kajakbalo'ob te' junmúuch' kaajtalilo', jóop' túun u yíliko'obe' le nukuch máako'obo' táan u suut u sáasilil yiicho'ob.

T'i túun ka jóop' u péek u yóolo'obi'. Ba'ale' lelo' ma' chéen p'áat beeyo'. xCeleste yéetel Joel máaxo'ob ku meyañ'ob ichil u meyañil jala'achile', tu kaxtajo'ob áantañ utia'al u máanko'ob paneles solares utia'al u ts'a'abal ti jujum'él nukuch pak'il nañó'ob. Beey túuno' ka jóop' yantaltio'ob electricidad. Ka'alikil le mejen xíipalal yéetel le mejen x-chúupalalo'obo' tu bonaño'ob táamboro'ob ku ts'o'okole' ka tu tsolkinto'ob

utia'al u chukiko'ob u ja'il le cháako'. Bey jum'él náay ku yíliko'ob tuláakal le ba'alo'ob táan u nañmatiko'obo'.

Ka'alikil xPatriciae', táan u tsikbaltik tu nañil xook bix u bin le meyañó'. Júumnañ náachil u tsikbalil, noj kaaje' táan u jats'utstañ.

xKúkuti, yéetel le macroscopioo', jóop' u yiilik bix u biin u jéelpajal kuxtalil ichil le máako'ob ku múul meyañ'obo' yéetel bix u bin u we'et'el ba'ateil ich láak'tsilil. iLe je'elo' tuláakal máax ilik! Tu ye'esajtie' u takbeskubañ le máako'ob utia'al múul meyañé', ku beetik u súuktal u múul tsikbalo'ob yéetel u múul ch'a'aj túukulo'ob.

Le Je'elo' e'esa'ab ich láak'tsiliil xan.

Don Carterinoe' táan u bin u lúubul yóol. Tak tu ka'analil tú'ux yaan yéetel u helicópteroe' táan u yilik bix u ya'axtube'entá'al káaj yéetel bix u bin xu'ulul le buts'ilá'ankilo' ku yila'al ka'an tio'olal le kák'as buuts' ku éek'kuntik le ik'alo'. Suunaaj u boonil ch'oj chúunka'an tuka'atéen.

Jump'él kíine' kúuch tu jo'ol u meyaaj, ka' tu séebkunsaaj u much'kintik u j-meysilo'ob:

-Étaile'ex in wojel a yáabilme'ex le taak'ino' itu séeblakil! -tu ya'alasti'ob-. Unaaj k-tuklike'ex k-jo'osik jump'él chiikulal jach yáan u múuk, utia'al k-oksik tu túukul t'i le Nometoca'obo' jach k'aas le ya'axtube'enilo' yéetel k'a'abéet u yiliko'ob jats'uts le seten buts'ilankilo'. Unaaj

oksik tu túukulo'obe' wa ku súut tuka'atéen ch'oj le ka'ano je'el u k'oja'antalo'obe'; ma' chéen kunei k-muuts'mil u yicho'obi' žma' wáa beyo'?

Le Destruçsolo'obo' tu éejemtaajo'ob. Bey túun káajik u k'aaytiko'ob t'i internet, ti televisión, t'i radio utia'al u yoksiko'ob tu tuukul le Nometoca'obo' máases jats'uts jumpéel noj kaaaj chuup yéetel u búuts'il ik'al.

Ma' xáane', Prosumidores yéetel u j-kanáanilo'ob u Yóok'ol kaabe' táan u bin u ya'abtalo'ob. iÓoli' bey wayak'bil le táan u yila'alo! Je'elmáaxakichille Nometoca'ob, kuxiimbalo'ob t'i jump'él parque jats'utskinta'an, sáasilkunta'an beyxan kíibok yéetel u kíibokaankil le loolo'obo', ku tek súut u sáasillil yicho'ob.

Le máako'obo' káaj u ta'akik u coche'ob yéetel káaj u nat'iko'ob t'inchak'balak', jóop' xan u máano'ob xiimbal okil wa ku na'akalo'ob ti' bus.

Le mejen xi'ipalalo'ob yéetel le mejen x-chúupalalo'ob u poolil le meyaña' tu táan óolto'ob xan u ba'apachil le kaajo', tak te' kiiñ je'elo' xtokoy yanik yéetel tuba'antako'obo'. Bey túuno' yéetel müul meyaña' súunañ jump'eel jats'uts káastalil, chuup yéetel ya'axtube'en che'ob. Le Prosumidoro'obo'tubeetajupak'alo'ob tu yotocho'ob beyxan tu béetajo'ob bejo'ob utia'al u máano'ob yéetel u t'inchak'balak'.

Tu jo'ol u meyaña' Don Carterinoe' ku ya'alik:

-¿Ba'axten mixmáak u'uyik k-k'aayta'aj t-bo'otil jach taj ko'ojo? iJats'uts p'atikto'on! iTak teen óoli' je'el u tuusikene!

-Tumen yáan j-kaxan jañilo'ob ku ya'aliko'obe' k-kuxtale' pa'ate' yanik ti' u Jats'utsil Yóok'ol kaab. Le óolal bine' k-kuxtale' pa'atechaja'an yéetel u kii'bokil xiwo'ob, iik', u bo'oyankil le che'obo' yéetel u kii'bokankil le cháako' - tu nüuktaj suntuul Destruçsolo', jach ka'analja'an yich yéetel u ayik'alil.

-¿Aah, beeyo? - Wóoch'nañ u siit' Don Carterino-. iBa'ale' noj kaajo'obe' ma' tu p'aastal u túukultiko'ob beyo! iNoj kaajo'obe' chéen cemento u kaajo'ob,

buuts' u ka'ajo'ob, ma'lob kuxtalil u ka'ajo'ob!

-Jach beyo' in wéetail, ba'ale' ti' táakpaña'an le mejen xi'ipalal yéetel le mejen xchúupalalo'obo'. Kin tuklike' mix máak wa'alkunsik u meyaña'ob.

T'a'ab u yóol Don Carterinoe' ka jóop' kiiłk'abankil. Tie' suutuko' tu piitpaytañ u k'ax kaal nook'e', ka tu pikch'intañ lu'ume' ka jook' tie' kúuchilo'. Ñam, le máax yáan tu tséel xKükuti ku cha'antiko'ob ba'ax ku yúuchul tie' müuchtáambal ti' e macroscopio' siit'nañ yéetel kii'mak óolal. U jaasile' táan u biino'ob táanil yéetel u meyaña'ob.

K'UBEN TI' KAAJ

Te'exu's Kanáanil Yóok'ol Kaabe', ju'suntúulil mejen xi'ipalal wa mejen x-ch'íupalal yaan u p'atiko'ob jats'utsil junxéet' u kúuchilal kaaj.
Ichil u k'aayil jeets' óolalil:

1. A'ale' ex máakalmáak kúuchilo'ob a k'áat a jats'sutskintike' ex. Ku beytal a ch'áike' ex junxéet ti' u jaal le bejo' wa tuláakal le bejo'. Le je'ela' yaan yil yéetel u jats'utskinta'al kúuchilo'ob utia'al u p'áatalo'ob ya'axtube'enil.
2. Okse' ex tu túukul le máako'ob ku meyajt' ob le kúuchilo'ob yano'ob ich kaaño' ma' u puliko'ob xta'miis.
3. Wa ta yeeyaje' ex le parqueo' kanáante' ex junkúul che'. Je'el u páajtal a ts'áaike' ex u k'aaba' xane'.
4. Ma' xáane' yéetel u yáantaś a láak'tsile'exe' je'el u beeytal a wutskintike' ex wa a k'exike' ex le x-ch'uyu' sáasilo'ob k'aschaşa'ano'ob yaan tu ba'apachil u najil xook wa le yaan ti' a múuch' kaajalil náats' yaniko'.

K'UBEN TI' TEECH

1. Kanáant junkúul jats'uts xi'w ta wotoch. Unaś a ts'áiku k'aaba', tumen bin u beetubáaś a wéetail yéetel ilawil a kanáantik, a jo'oyatik yéetel ka tsa' tu'ux ku juul le k'iino'.
2. Ku páajtal a wooksik tu túukul a láak'tsilo'ob u ma'alo'obil u yaantal a pak'ale' ex. Wa te' tu'ux kajakbalech jump'elili' le pak'ilnaś tu'ux kajakbal ya'ab máako'obi', táanile' tsikbalnen yéetelo'ob ka' káajbese' ex a chan paak'ale' ex.

7

Úuchben Tsikbalil:
Kiimak u yóol le ja'o'

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'obo'.

Kiimak u yóol le ja'o'

xCeleste, jMartin yéetel Joel káaj u meyajtiko'ob jump'él jats'uts cha'anil tu'ux ku beetal magia jach tu seba'anil júumnaaj u péektsilil. Kajal kaa'j u bino'ob beyxan ti' mejen kajo'ob utia'al u ye'esiko'ob le jats'uts cha'anilo'. U Kaaba' le jats'uts cha'anilo' «Naats' ti' tech yaan oro».

Ya'abach máako'ob ku bino'obi' chéen utia'al u

yilikoo'b ba'axi' tumen ku ya'alal bine'le máago'obo' sem yaan u páajatalilo'ob tuláakal le ba'ax a káato' ku sutiko'ob oro'. Seeba'an júumnaajik u péektsilil, tumen ti'e' interneto' mixba'al ku páajtal u mukla'al tak le ma' unaaj u yojelta'alo' ku yojelta'al.

Le óoxtúul éetailo'obo' k'ucho'ob tu Noj kaa'jil Guadala'jara, Jalisco. Le tu'ux kun meyajo'obo' jump'él estadio. Ts'oka'an u kóoniko'ob máanal cincuenta mil boletos. Ya'ab máake' chéen ti'e' oro u ts'áamaaj yóolo'obo', le k'aan táak'ino' ku yáajsik u túukul jé'el máaxak u k'áat ayik'altale'.

Ya'abach máako'ob jéjeláas u ja'abilo'ob óotsilo'ob yéetel ayik'alo'ob k'úcho'obi'.

Ti'e' suutuk a'ala'ano', le j-Noj ka'ansaajo'obo' chiikpaajo'ob chúumuk ti' le escenario, sáasilkunta'ano'ob yéetel u jéjeláas jats'utsil sáasjome'enilo'ob. Tu yóoxtúulilo'obe' u bukintma'ob k'aanka'an nook'ob; laj ma'alob beeta'anik u buuko'ob, p'óoko'ob, pix icho'ob, yéetel u lechkal nook'ob.

Tek k'expaj le paax ku yúubalo' le óoxtúul jNoj Ka'ansaajo'obo' tu sutuba'ob ja'il, óoli' ch'oj u ka'ajo'ob, óoli' sáask'alen u ka'ajo'ob u winkililo'obe' tulis ja' p'áatik..

xCeleste tu t'anaaj le máako'obo':

-iU l'iis u k'ab le máaxo'ob u k'aat ka suutuk u ba'aluba'ob oroilo!

ya'abach máako'ob tu liisaaj u k'abo'ob. «Teen! Teen! Teen», ku yu'ubal tuláakal tu'ux.

xCeleste túune' tu yéeyaj ka'atúul mejen xi'ipalal, ka'atúul mejen x-chíupalal, yéetel juntúul chan x-chíja'an ka máanako'ob chuumuk le escenario.

Juntúul t'i le mejen xi'ipalalo'obo' tu na'aksaj jumpéel ko'ochaj wolis báaxal ka tu yóotaaj u suutul oroi. Bey úuchiko'. Le chan xi'ipalo'ma'k'uuch müuk'uláat'ke'ka'tucha'aj ulúubul; le máako'obo' jak'a'an o yóolo'ob, táan u papaxk'abo'ob.

Juntúul chan xchíupale' tu yóotaaj ka súutuk oroi u x-t'uuch tu'ux u k'axma u tso'otsel u jo'ol. Bey úuchiko'. Le chan xchíupalo' tu yilaaj bix su'utik u xt'uuch oroi, ba'ale' áalchaaj le xt'uuch yáan tu jo'olo'; ka áanchajaaj u laat'a'al u jo'ol. Kex beyo' kiimak u yóol yéetel ka suunaj kuutal.

Le chan xchíja'an túun yáan chuumuk le escenario tu ya'alaj:

-iln k'aat ayik'alil yéetel utsil kuxtal utia'al tuláakal le máako'ob yano'ob waye! iKa suunak oro'i le Ja' yáanti'obo!

Bey úuchiko', tuláakal le máako'obo' estatualil oro su'uto'obi. Chen le chan xchíja'an ma' suút

oroilo', t'uul suunaajik. Ñam bakáan.

Le j-ka'ansaajo'obo' ku núuktiko'ob le meyaşa' tu ya'alo'ob t'i:

-Ñam ma' bakáan chikpaşkech t'i le uláak cha'ano'obo'. Ta pa'ataj túun u taal ya'abach máako'ob u tia'al u yúuchul le je'ela', žmáasa'?

-Beeyo' -ka tu núuktaj Ñam-. T'i'e' suutuka' le péektsila táan u cha'antal t'i internet yéetel u láak'tsilo'ob le máako'oba' yáan u taalo'ob waye'. Kone'ex pa'atik jun suutuk - tu ya'alaj ka'alikil

táan u jaantík u yo'och nal yéetel u yiíkalil.

Le ba'ax úucha' k'iitpa's u péektsilil t'i televisión. Tu Noj kaasíl Guadala'jarae' jujup'iitil, u bin u ya'ala'ale' tuláakal le tuberia tu'ux ku ya'alkab le ja'o' ma' ojéela'an ba'axten máakalo'obi'. T'i le' naajo'obo', le ja' ku túul tie' llaveo'obo' yáan wits'i óoro t'oyokbalo'obi', ya'ab t'i le kaajnáalo'obo' jooop' u péek u yóolo'ob táan u Káatiko'ob ka k'expajak le oro t'i ja'il tuka'ateno'.

Ma'xaane', yáan t'i le máako'ob ku cha'antiko'ob t'i televisón le ba'ax ku yúuchula' jejeláas bix u tuukulo'ob. Kexi' wa óoro tuláakal ba'ax yáan

Guadala'jarae' ku chéen a'aliko'ob bey u yóolo'obe' u siibal Yuum kúj, ba'ale' tu yiliko'ob xane' táan u ti'il le xiwo'obo'. Ka kojti'ob sajakilil tumen ku tukliko'obe' le máako'ob su'uto'ob estatuailo' ma' túun ka suuto'ob je'el bix ka'ache'..

Ba'ale' ma' bey úuchiko'. Tu je'el kíine' le j-Noj ka'ansa'jo'obo' tu beeto'ob u suut ja'il u wiinklil le máako'ob yaano'ob te' estadio, sáask'ale'en u ka'ajo'ob. T'i túune', jujup'iitil, jooop' u je'epají le tuberia'obo' yéetel ka jooop' u tuul ja' tuka'atéen tie' llaveo'obo'.

Le máako'ob túun yéetel u wiinklilo'ob sutano'ob ja'e' tu méekkuba'ob yéetel táan u siit'o'ob táan u ya'aliko'ob:

-beet uts a p'aatko'onex beya'.
iMa' k-káat béeytal je'ex le
oroo' mil u téenel ma'alob
saask'ale'en k-kuxtall!

xCeleste, yéetel
u k'aamil u juum u
t'aane', tu ya'ala's
t'iob:

-Te'ex je'el bix
to'one' k-wiinklile'
ja'. Bejelae' chéen k
beetajawoot'ele'ex
sáask'alen', tuláakal

k-wiinklile' ja'. iJa' yáan u yóok yéetel u táan u yich! Le ayik'alil jach taś ko'oś yáanto'ono' letie' ja'o'. Ma' tu túumbental, je'el bix ka'ache'.

P'aat ma' tu t'aano'ob. Juntúul chan xch'úupal tu yáautaj tak tu'ux kulukbal:

-iKu túumbenta'al, ku k'aba'atik u suusutáankil ja' le je'elo' u tia'al máantats!

Joel túune' tu ya'alaś:

-iU tia'al máantats' ka'achi! Ba'ale' le je'elo' k'expaşıi bejlae' táan u bin u sa'ap'al. Wa ma' t-beetik mixba'ale' mix yéetel táak'in kun beytal k-manik.

P'aat mix máak ku t'aan tuka'atéen te' estadio. Tuláakalo'ob táan u péek u yóolo'ob.

-iKo'one'ex kuxtale'ex je'el bix ka'ache'!

-Tu ya'alajo'ob jujuntúul ti' leti'ob.

iYaan k-beetik tuláakal le ku páastal u tia'al ma' xu'ulul le ja'o!

-iK- a'alikte'ex yéetel tuláakal k-puksi'ik'ale'ex! Le jNoj ka'ansajo'obo' tu paktiko'ob ñam, letie' ts'oka'an u yilik tuláakal tak tu'ux p'ichikbal ti'e' jump'eel nojoch ch'uyu' sáas yaan te' estadio.

iKo'one'ex beetik ma' u xu'ulul le ja'o!

-ka' t'aanaś le t'uulo', ti' le suutukilo', le máako'obo' suunajo'ob je'elbix ka'ache'

Bey ajal tu beetaś u túukulo'obe'. Le

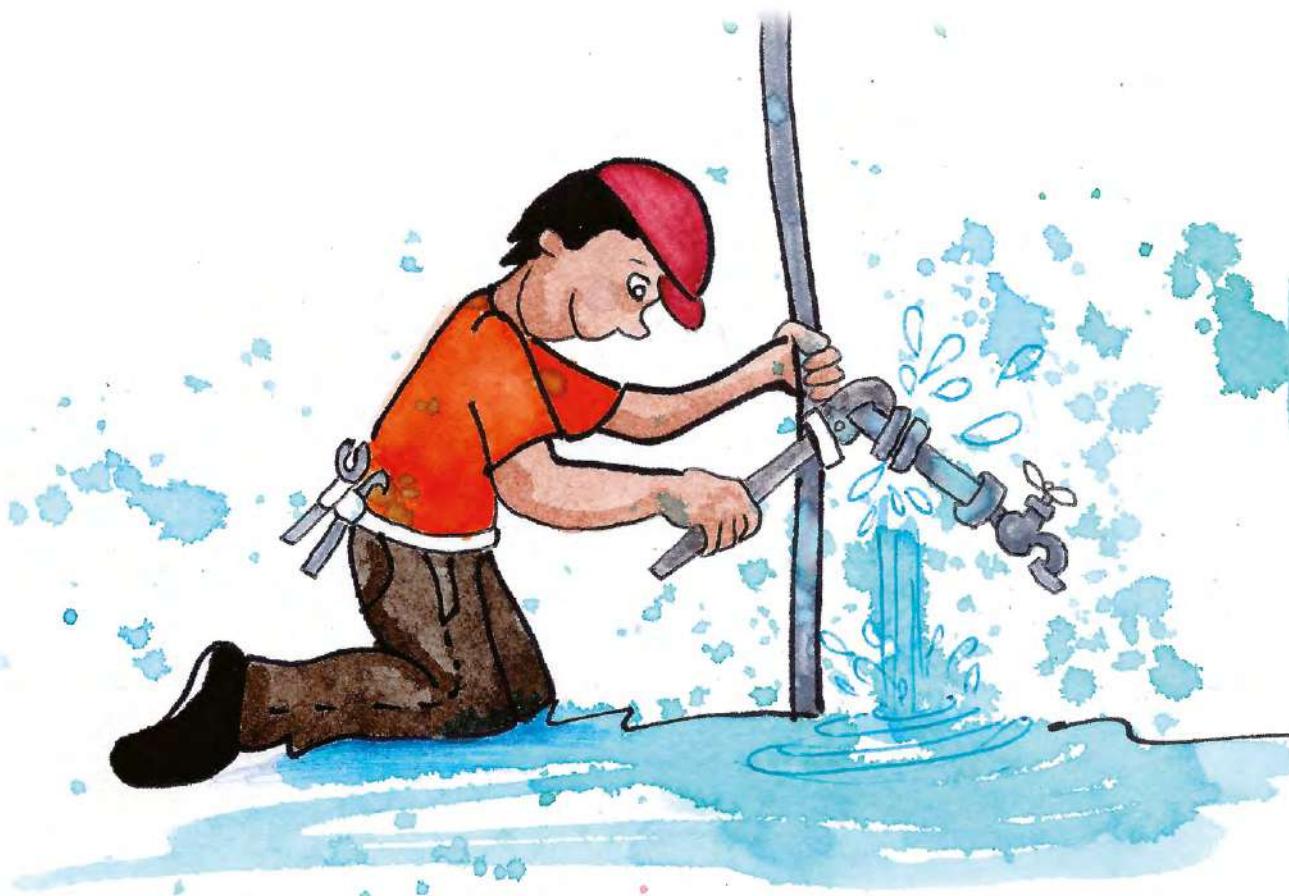
yáax ba'ax tu beeto'ob tu'ux kajakbalo'obo', kexi' wa nojoch wa chichane', letie' u k'áat péeksiko'ob tu'ux u táal le ja' ku k'uchul tu kaajalo'obo', bix yanik le u kúuchilo'ob ma' chika'ano'ob tu'ux ku ts'a'akal le ja' ku k'uchul tak te' kaajo'.

Le máako'obo' tu ts'aaś u yóolo'ob u yustkintiko'ob le tuberia'ob k'ascha'ja'ano'obo'. Yáan máaxo'ob tu konajo'ob le oro yanti'obo' utia'alumaaniko'ob nu'ukulo'ob utia'aluchukiko'ob u ja'il cháak.

Le jala'acho'obo' áanchaj u ts'áaij u yóolo'ob meyaj, tumen le kajnáalo'obo' chéen p'elak u yíliko'ob tu tiits' ja' yéetel táan u wéekel te' bejo' séeba'an u beetiko'ob u yutstal. Wa le jala'acho'ob ma táan u yutkintiko'obo', ichil tulákalo'ob ku yutskinitko'ob.

Le nukuch fabrica'ob ku xupiko'ob ka'ach ya'abach ja' je'elbix tu'ux ku beeta'al refrescoo' wa le mina'obo' u tuulch'inta'al yóolo'ob u maniko'ob nu'ukulo'ob u tia'al ma' u seem xupiko'ob ja' beyxan ku táakbesuba'ob yéetel u meyaj káaj u tia'al u kanantiko'ob

le ja'o'. Le ma' tu yóoto'obo', tu k'alaajo'ob u kúuchilo'ob. iJach kúxilnaajo'obi tumen bakáan u yúumilo'obe' letie' Destrucsol'obo'

Tuláakal le mejen paalalo'obo' u ts'áamaaj u yóolo'ob u Kanáantiko'ob u jats'utsil Yóok'ol kabé' tu ts'ibtajo'ob chikulalo'ob tu'ux ku ya'alik ti' le' máako'obo' ma' u máaniko'ob u mejen botellasil ja' ku ko'onol ti' plástico. Ku ya'alik tio'obe' le jelo' jump'éel nojoch náajal chéen u tia'al wa jaytúul máako'ob, ka'alikil le je'elo' táan u k'askuntik yóok'ol kaab. Le máako'obo' tu yu'ubaajo'ob t'aan ba'ale' le Mercado' seten kúxilnaají.

-iLe jach ma'alob náajal yáanto'on ka'acho' letie' k-konik mejen botellas ja' tie' Nometoca'obo! ibejelae' mix máak manikto'on! iTáan k-satik táakin! -ku yawutiko'ob kúxilchaaja'ano'ob.

Jach jela'an bix u túukulo'ob u k'áat u pak'íko'ob ja', ku tukliko'obe', iyéetel u pak'íko'ob nukuch che'ob ich k'áaxe' je'el u béeytalo'obe! iMina'an ba'al u beeto'ob!

Juntúul Destrucsol' tu ya'alasti':

-Nojoch Ts'uul ba'ax táan k- pa'atik. Ko'one'ex pak'ík ja', jach yáanto'on táakin utia'al yalbesik ken letie'ob.

-iMa' beyi! iOolin máak! ¿Bix a wóol k-pul táakin utia'al táan óoltik yóok'ol kaab? iMa' tin wóol

yanen! itene' ma' beyen je'ex letio'be! iKu ya'alik le mejen paalal yéetel le mejen x-chúupalo'oba' juntúul túul bin a'altio'be', máases u ma'alob chuk ja' bin noj kaaje' letie' k'áaxo'obo! U k'áat u je'elsiko'ob nojoch meyajo'ob utia'al u pakiko'ob u jel che'ob. iTúux yaan u túukulo'ob! iU táan óoltiko'ob le kuxtalo' ken le táak'ino! imina'an ba'al u beeto'ob! iPéeksaba'ex!, ij-ma' na'ate'ex!

Le Destruçsolo'obo', jak'a'an u yóolo'ob ka bino'ob u kaxto'ob chen le Jaytúul j-kaxan jaajo'ob p'aatalti'obo' utia'al u kaxtiko'ob bix je'el u l'iisik u náajalo'ob.

Káalikile', tu jolnajil le corporativo', juntúul Destrucsoolo' ku ya'alik ti' uláak:

-Le kinje'ak je'elo' in na'e' tia'an ka'ach te' estadio. U jaajile' kin tuklike' jach káanan beetik wa ba'ax u tia'al ma' u xu'ulul le ja'o'. Unañ k'exike'ex k- kuxtale'ex. iTáan in bin!

Aalkabil jookike' ka náachañi. Le Destrucsoolo' ti' p'áati, tu sutaj yich lu'um. Tu yilañ, pikch'inta'an, jump'eel u taak'iniil oro.

K'UBEN TI' KAAJ

Ichil u k'aayil jeets' óolale' meyajte'ex xak'al kaxanene'ex yéetel tsikbalte'ex:

1. ¿Tu'ux u taal le ja' ku k'uuchul ta kaajalo? ¿ti' ba'ax sayabil u taal?
2. ¿A k'aañ óol jump'éel sayab ja'?
3. ¿Buka'aj ja' ku wéekel ken xiikik le tubo'ob ku bisik ja' ta kaajalo?
4. ¿Kajakbalech wa a k'aañ óol kajtalilo'ob tu'ux ma' tu k'uuchul ja' ma'alob u tia'al uk'bil? ¿tu'ux ku chá'iko'ob ja'? ¿Tak tu'ux ku bino'ob u ch'a'ob?
5. Máakalmaak a tuklik u ma'alo'obil k'uuchil u tia'al u chukik u ja'il chák u tia'al suut tuka'aten

K'UBEN TI' TEECH

1. ¿Ka wuk'ik wa ja' ku ko'onol ti' botella? ¿A tukultike' je'el wa woksik tu túukul a láak'tsilo'ob u kaxtiko'ob u láak' bix u yuk'ko'ob ja' u tia'al ma' u jach k'askunaajo'ob? Xak'al kaxant yéetel a láak'tsilo'ob ku ts'o'okole' ts'ibtik jump'éel chiikulal ku ya'alik: «Tene' kin kanántik le ja'o' tumen ja'e'n». Ts'áaj tu'ux ku páastal u yila'al.

8

Úuchben Tsikbalil:
U sem chokotal k'ín

U tsoolaajil: Ch'e'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'obo'.

U sem chokotal k'iin

Tak tu'ux chiika'an u yila'al tu luumil mejen páalale' t'iano'ob Yuum K'iin, Yuum Ja', Yuum iik', xNa'tsil lu'um yéetel u Yuumil kuxtal yéetel u yutsil, táan u cha'antiko'ob yéetel tu p'isiko'ob yéetel jumpeel nuxi' termometro u chokolil le lu'uma'.

Ñam ku chéen a'alik:

-Le k'iin ku na'akal u chokolil in winklile' kin wúuykimbaaj koja'anen, chéen ku máan ti túukul, in yáabilaj Coatlicue, bix a wúuykabaj.

Huitzilopochtli, Yuum K'iine', tu tuch'utaj:

-Ti tuláakal ba'ax ku yúuchul

tí máako'obe' tin wóok'ol ku lúubul. U chokotal yóok'ol kaabe' táan u xu'ulsik u jeseláasil kuxtalil yéetel tí túun ku táal u jeseláas talamilo'obi'. Ma' xáane', tuláakal máak a'alike: «Jach taaj chokoj k'iin ts'aaaj crema ta wiinklil ku táasik filtro solar u tia'al ma' u tóokikech». Ma' wa tu tukliko'obe' tak le creema je'elo'obo' ku taal tí chuuji'j ku contaminar yéetel tuláakal ba'ax ku yúuchule'ku taal tí le gas ku jóok'ol tí le ba'alo'ob ku meyasti'ob utia'al u ma'alob kuxtalo'obo', je'ex le coocheo'obo', le plástico'obo', janal mix ba'al u beelal yéetel u jantiko'ob u bak'el alak'bil

ba'alche'ob, tuláakalle je'elo'ku beetiku chokotaś k'iin, bey k'älakbalo'on t'i jump'él invernadero tu'ux ku k'alkubaś le ooxolo'.

Ñame tu ya'alaśti:

-Le máako'obo' unaś u kanáantiko'ob ma' u beetiko'ob u joo'kolukislúum k'ubeetiku chokoltal k'iin u tia'al u yáantal iik' ku siiskuntik k-kuxtal tuka'aten je'el bix ka'ache'.

Tlaloc tu ya'alaś:

-Ts'aaś wilike'ex, le dioxido t'i carbonoo' kiimak u yóol tu máan tumen p'aat jalkabil; mixmáak chukik.

-Tene'layli' tinchokuile'
-tu chéen a'alaś
Coatlícue-, ba'ale' le
l'iisaś óolalo' jach
ku yáantaś; ken u
ts'o'oks u meyaś
le máaxo'ob
Kanáantik u
Jats'utsil Yóok'ol
kaabe', t'i túun
ken in ch'aś in
wiik'. Le ba'ax
ku beetiko'ob u
tia'al u tokpaitik
ja' u beetko'ob u

suut je'el bix ka'ache, táan u tokpaitiko'ob nukuch
k'áaxo'ob yéetel tu jel pakiko'ob ya'abach che'ob
ts'oka'an u ch'a'akalo'ob. Le Destrucsoolo'obo' tu
meyaśto'ob ya'abkach lu'umo'ob ku ts'o'ole' tu
xuunp'atto'ob. Ma' xáane', bejelae', le kaajo'obo'
táan u ka' t'i alintiko'ob tuka'atéen le lu'umo'obo'
yéetel táan u yutskintiko'ob yéetel yáabilaś.
Kin wuuyik bey táan u ts'a'abalten u ts'aakil tin
yaśile'.

Quetzalcóatl tákpaś utia'al u ts'áaik jump'él
ma'alo'ob péektsiliś:

-Ma' chéen lelo': Le Noj j-Ka'ansajo'ob
jo'olintik le meyaśa', le máaxo'ob beyo'ob nojoch
máako'obe', tu náajmato'ob u K'ekiko'ob bix u
páastal u bino'ob t'i u noj kaaśilo'ob México'.
Tu'ux le Nometoca'obo' sáasilchaś u yicho'ob
yéetel kiimak u yóolo'ob yéetel u tinchak'balak'
beyxan yéetel le tren ku meyaś yéetel
electricidado'. Ya'abach nukuch máako'obe' tu
jo'osajob u yutsil u xiimbalo'ob náach tu'ux
ka'ach chéen yéetel cooche' ku k'uuchulo'obi',
chéen yéetel u béetiko'ob lelo' ts'o'ok u yéemel u
áalil u wiinklilo'ob, p'aat ma' yaś u piix'o'obi' yéetel
ku kaxtik u biskuba'ob yéetel u láak' máako'ob
ku k'as óoltiko'ob te' parque'obo'. Le dióxido t'i
carbonoo' ts'o'ok u yéemel sesenta por cientoi.

-iBuka'as ma'alo'obil in yáabilaś Quetzalcóatl!

Le' jé'elo' júmp'él ba'al jach k'aas ku beetik le máako'ob ka'acho, le u táan óoltiko'ob u máano'ob t'i cooche'obo' unañ u beetik u xiimbal le ma'ako'obo' - tu ya'alañ Tláloc.

-Táan u kaaniko'ob yaan bix uláak' beeñ u beetiko'ob u yáantaj electricidad. iJach u ts'áamañ u yóolo'ob! ima'aloñ ba'ax ku beetiko'ob! iK'oñ xiimbaltiko'ob! - ku chéen a'alik Ñam.

K'uuchoo'ob Zacatecas, tu'ux ku máan Victor yéetel jujuntúul kajnáalilo'ob tu méek'tanil Jerez. Victor tia'an yóok'ol júmp'él nuxí' veleta ku ts'áaiñ electricidad k'aj óola'an bey energia elóicae'. Táan u ts'o'oksiko'ob u ts'aiñ tuláakal utia'al bisko'ob electricidad ku meyaštiko'ob utia'al sáasilkuntiko'ob júmp'él xootkaaj kajkunsa'an ka'ach tumen Nometoca'ob, ba'ale bejelae' ts'oka'an u súut tu yóolo'ob, ma' tu yóotik u k'am electricidad ku meyašt'aal yéetel combustible ku k'askunañ, ma' xáane' ts'o'ok u ts'áaiñkubañ u beetikubañ Prosumidor, máako'ob ku meyaštiko'ob tuláakal ba'al ku k'a'abéettalti'obo'.

Le ka' tu yilaño'ob u k'uuchul Ñam yéetel Yuumtsilo'ob u sutmuba'ob máako'obe', Victore' éemij utia'l u tich' u kaab tio'ob..

-Jach kii'mak in wóol tu yóola'al le kaaja'. Táan u béetik u pak'alo'ob tu yotocho'ob yéetel ts'o'ok

u ch'a'aj tukliko'ob u ts'íko'ob paneles solares tu beeto'ob utia'al u yanataltio'ob electricidad, yéetel ka' k kono'ob ma'a ko'oñ t'i le' colonia yáan tu tséelo'ob, ku meyaštiko'ob jats'uts nook'obo' -tu ya'alañ Victor táan u cho'ik u k'íilkabil tu táan jo'ol.

Ka'alikil tu corporativo le Destrusolo'obo', júmp'él nuxí' bo'oyil ku yawat te'nu'ukul ch'a'ano'. Leti'e' Mercado'.

-iBejelae' u k'áat u yoksikuba'ob xan yéetel le eletricidado!ima'yojelo'ob umeyašt'oobi' bejelae' u k'áat u kaniko'ob bix u t'a'abal júnp'él fooco!

¿Táan wáaj u chokotal u jo'olo'ob wa ba'ax ku yúuchul? - ku ya'alik.

-Ma', nojoch ts'uul- tu núukaj juntúul Destruksolo-, le mejen xiipalal yéetel le mejen x-chúupalalo'obo' ku ya'aliko'obe' le nukuch máako'obo'táan uxu'ulsiko'ob yóok'olkaab yéetel ku ya'aliko'obe' yáant'ob u páastalil u tuukliko'ob ba'ax ku taal k'iin, yéetel ka' ma'alob kuxlako'ob yéetel ma' in wojel ba'ax u láak' u k'áato'obi'. ku ya'aliko'ob xane' wa k-ts'áaik óol k manik wa ba'ax mixba'al u belale', mix yéetel taak'in kun páastal manik ba'ax jach tu jaašíl k'abéet.

-Táanil t'i u k'úuchul le yaaya'j k'ója'anila' tuláakal ba'ax a'like' ku éejetiko'ob, besela'e' chéen táan u tukliko'ob u kanáanta'al wiinikil- tu ya'ala's uláak' Destruksolo.

-¿Wiinikil? ¿Ma' wáaj u ts'aamaaj u yóolo'o u kanáantiko'ob yóok'ol kaabi? -tu k'áat chiitaj le Mercado Kuxilchaşa'ano'.

-Bey ts'in wóole' letie' yóok'ol kaaba', je'el bixake', tu juunal je'el u tokpaitik ka'ache'; ta wilik, ts'o'ok u máan u millonesil ja'abo'obe' tak bejlae' ts'aka'an yanik. U jaašíle' tu juunal unaaj u jéechikubaaj ka'achi ma' pa'ate' yéetel to'oní, le mejen xiipalal yéetel le mejen x-chúupalalo'obo' u k'áato'ob kuxtal.

Tié' suutuko', beey joomoj tu beetaj u yóol le Destruksolo ku t'aano'. P'aat tu cha'antik le nuukul cha'ano' ku tso'okole' ka tu ya'ala's:

-Teen xane' in k'áat kuxtal, in k'áat ka kuxlak

in paalal beyxan in wáabilo'ob. Ma' tu ka' suut u péek in wóol ta wo'olal yúumtsil Mercado, ma' xáane' tu yo'olal u yutsil tuláakal lu'um kabil máak. iKexí ka Kuchuk u kíinil na'atike' ts'oka'an k ilik ya'aba'ach chikulalo'ob! --liik'bal u ka'aše', ka biini'.

xKúkuti tak tu'ux k'alakbal meyajé, Táan u tsikbal yéetel le jkaxan ja'silo'ob' ts'o'oka'an u je'epajal u yicho'obo'. Ku k'áatiki'ob bix u yilik le meyaj ku beetik le máaxo'ob Kanáantik u Jats'utsil Yóok'ol kaab beyxan u meyaj le Prosumidoreso'obo'. iMixmáak tukulmi bix u táakbesikuba'j u meyaj máako'ob utia'al u yutsil Yóok'ol kaab!

xCeleste, yéetel le páastalil yáanti' u tia'al u yoksik tu tuukul le máako'ob wa ba'axo', yaan ti' jump'éel programa ti' nu'ukul cha'an tu'ux ku máansa'al u ma'alob péektsilil le jats'uts meyaj ku beetik le j-Kanáano'obo' yéetel le Prosumidoreso'obo'. iLe u yóol u ts'áama'ob ti' le meyajo' séeba'an k'uchik tu tulisil u lu'umil México yéetel tu tulisil yóok'ol kaab!

Ñam yéetel Quetzalcóatl ts'oka'an u xiimbaltiko'ob Zacatecas, utia'al u suuto'ob tuka'atéen tu lu'umil mejen páalal, le ka' tu yu'uba'jó'ob juntúul táatatsil u ya'alikti' u chan paal buluk ja'ab yáantie:

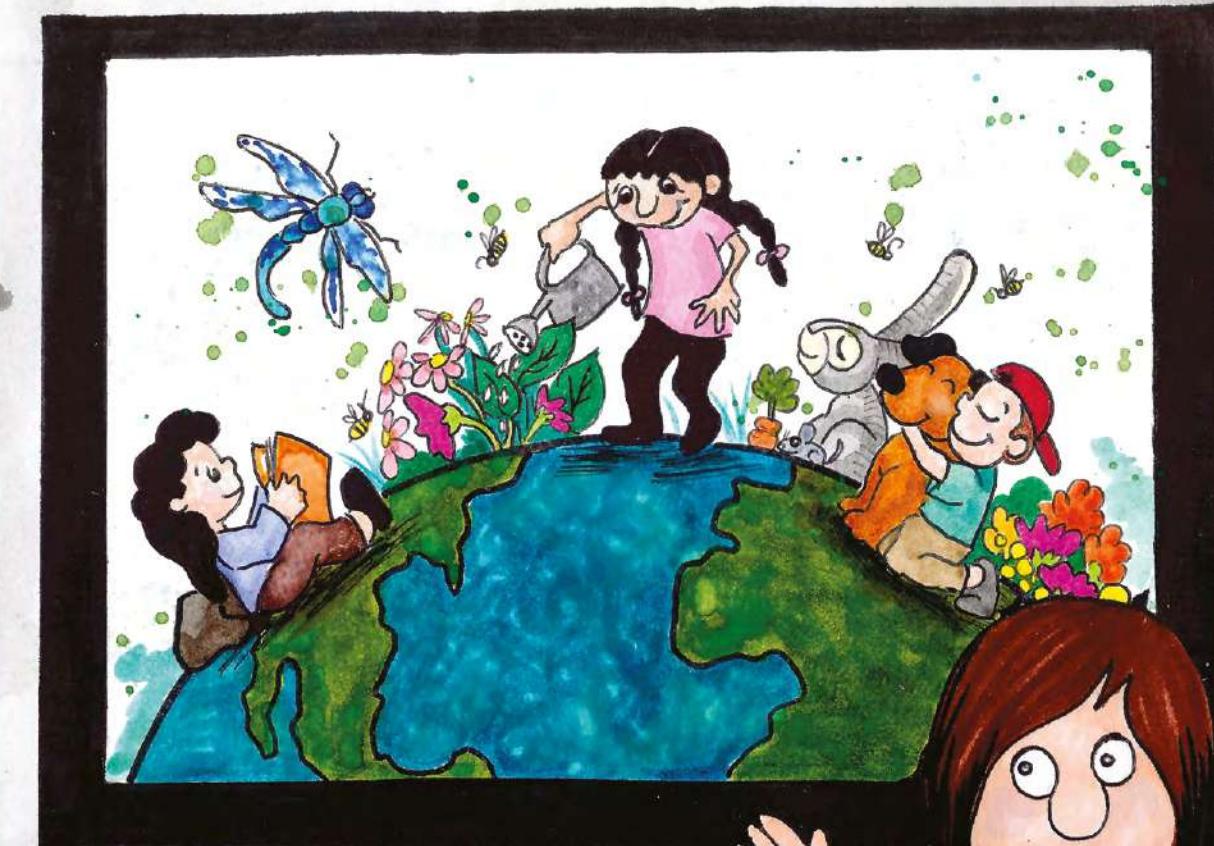
-in páal páayta'ant a wéetailo'ob utia'al

ka xi"iko'on xiimbal yéetel le camioneta u tia'al k'ás óoltik u máas ka'analil le noj k'aaxo'obo'.

Le chan xi'ipalo' tu nuukasti':

-Ma'alob in yuum, niib óolaltech. iKin tukultike' jach ma'alob! ma' xaane' jach k'aabéet a wúuyik ba'ax ken in wa'altech: ma' k-biin ti' a camimionetao'. Ko'one'ex ti' bus ku ts'o'okole' k-xiimbale'ex.

-¿Ba'axten in paal? Máases ma'alo' ka' xi'ko'one'ex tie' camionetao', tak je'el a

cha'antike'ex pelicula táan a bine'exe'.

-Ma' in yúum. To'one jach uts t- ich cha'antik u jatsutsil le K'aaxo'obo', müul k-tsikbal yéetel le máako'obo' yéetel u láak'e' su'ulako'on biin ti le camionetao' tumen ku jo'osik ya'ab buuts' ku Kaskuntik le iik'alo'. Ken k-ile beyo'on Nometoca yéetel ...ma k- k'áat lelo', žmaasima'?

Le taatatsilo' nulen nul yiche' ka tu ya'alaj ti:

-Jaaj a t'aan, in paal. Páayt'aanto'ob utia'al k'ilik bix ken beetil. Tene' in wojel bixi', tene' suuk in biin ka'ach yéetel a Nool tak tu ts'u'u' le ka'anal K'aaxo'obo' je'el bix a wa'aliko'.

Le ka yu'ubaaj lelo',
le chan xi'ipalo'
che'ejnaaj ka túun
mEEK'AJ U TAATA.

K'UBEN TI' KAAJ

Ichil u K'aayil Jeets' óolalile' tsikbalte'ex:

1. ¿Uts ta t'aan a naat'ik t'inchak'balak?
2. ¿Yaan wa bejo'ob beeta'an ta kaajal utia'al u máano'ob yéetel utsil le máaxo'ob u nat'maj u t'inchak'balak'o'ob ?
3. ¿Ba'ax ka tuklik yo'olal le bus ku maan yétel electricido?
4. ¿Bix je'el u páastal máan le máako'ob ichil u ba'apachil a kuxtal u tia'al ma'a u k'askunaajo'ob ?
5. A'ale'ex wa je'el u beeytal a beetikaba'ex Prosumidores utia'al a meyajtike'ex le electricidad ku k'a'abetal ta wotoch wa ta naajil a xook

9

Úuchben Tsikbalil:
xClarita yéetel jxDante

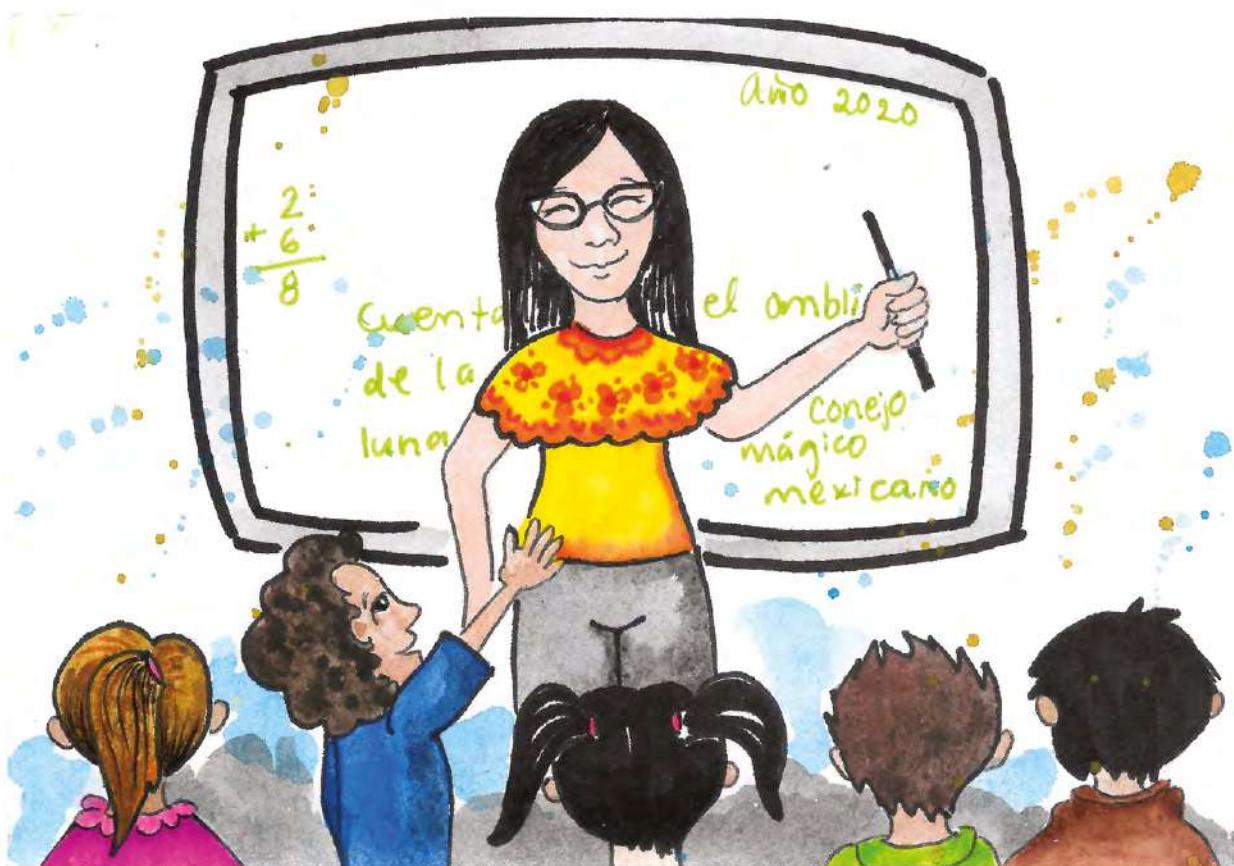

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'obo'.

xClarita yéetel jDante

-Tene' ma' tin wautikech, tene' kin ché'enekintikech - tu ya'alaj le x-ka'ansaaj ti' j-Arturo, juntúul j-káambal ku xook sexto grado.

-xKa'ansaaj, lelo' jaaj, sa'asten. Ku tu'ubulten

unaj u meyaisten Neocortex ma'u ts'o'omel áayin -tu ya'alaj jArturo.

Tuláakalo'ob jaaja'ache'enaajo'obi'. Ts'oka'an u kaniko'ob u chan jeetsíko'ob le kaan k-biske'ex ichilo'ono' yéetel a kuxtale'ex bey máake'.

-Ma' in wojel ba'axten ts'oka'an u máan kiin jach bey p'eeckmaj máako'on ichilo'one'ex --ku ya'alik X-clarita ti' u chiich.

-Jach beyo' in chan x-ch'úupal. Ka'ach úuch yáanten a ja'abilo'ma' jach ta wúuyik u ba'ate'il le máako'obo'.

Ku ka'ansalto'on unaj k e'esik tsiikil ti' k-nuukilo'ob beyxantík-taatatsilo'ob, kextumen yáan upáajtalilo'obe'ku ché'enxikintiko'ob ba'ax k-a'alik. Yaantio'b u suutukil ka'achi', ma' je'ex bejela'e', kin wilike' le máako'obo' u ts'áamaaj audifono tu xikino'ob mixmáak kin wilik u múul tsikbal. Le o'olale' uts tin t'aan le k'in ka taal a wileno' ma' ta táasik le ba'al je'elo' - tu ya'alaj u chiich ti' leti' ku ts'o'okole' ka tu méek'aj.

-Ma' wa ba'axi in chiich, jump'el teléfono ku ya'alal no'osa'an; je'el bixake' mix bik'in bin no'osa'acha'jak je'el bix no'osa'anilecho'; --ka tu tichk'abtaaj le chan x-ch'úupalo' ku ts'o'okole' ka kuum u méek'ej.

xClaritae' u táakbesmubaaj u Kanáantik u jats'utsil Yóok'ol kaab. Ma' chéen lelo' jach ku

naajmatik u k'amik júmp'éel medalla, tumen tu naajaltaj xan yéetel tsikbalil, u yáantik le j-ookol palalo'obo' u k'ek u kuxtalo'obo'. Tu ka'ansaast'i'o'b u bisikuba'ob ma'alob tu baatsilo'ob x-ma' looxi, ku ts'o'okole' tu jeets'kuntaj u túukulo'ob t'i u jeets'kunaajil meyaj, tu ts'o'oke' ku ya'alo'ob ba'axten ma' tu biskuba'ob tu batsilo'ob.

Tu naajmataj k'axt'aanilo'ob. Yéetel u müul tsikbaloo'b tu baatsilo'ob utia'al u xu'ulul ba'ate'ilil ichilo'ob. Tu beetaj u wéet'el poochílo'ob.

Juntúul táankelem xi'ipal kanlaajun ja'ab yáanti, máax upáaybejillek'ak'as wiiniko'obo', tu ya'alaaje' kásáanchaj tumen tu tukultaje' le máaxo'ob kajakbalo'ob tu láak' bejo'ku tukultiko'obe' letie' jach ku ka'anal óoltikuba, tumen le ka'ach tu xooko' jach u léep'maj u yóol yéetel ma'alob u biinti'. Juntúul u k'asa'an éetaile' tu ya'alaaj t'i'e' utia'al ma' u suut a'albil ba'al t'i'e' u p'aat le xooko'. Bey tu béetilo'. U xNa'tsile' buulküin tu meyaj u tia'al u taasik istikyaaj ba'al u jaanto'obe' yéetel ma' u yojel wa Dantee' ma' tu biin xook. Beey máanik óoxp'éel ja'abo'.

T'i u k'aayil jeets' óolal meyaje', juntúul chan xi'ipal ti uláak' j-ookolbaatsilo'obo' tu ya'alaaj t'i:

-to'one' máantats' yéetel ya'abach utsil k'ilkech ka'ach, tumen jach no'oja'anech yéetel mix junteen t-tuklaaj wa jach ka ka'ana

óoltikaba. Ma' xáane', tu koojsaisto'on sajakil ka a núukt uláak' baatsil tumen k-ojele' yaantech u p'aastalil u k'uuchul a béet ba'alo'ob ma'alobtak.

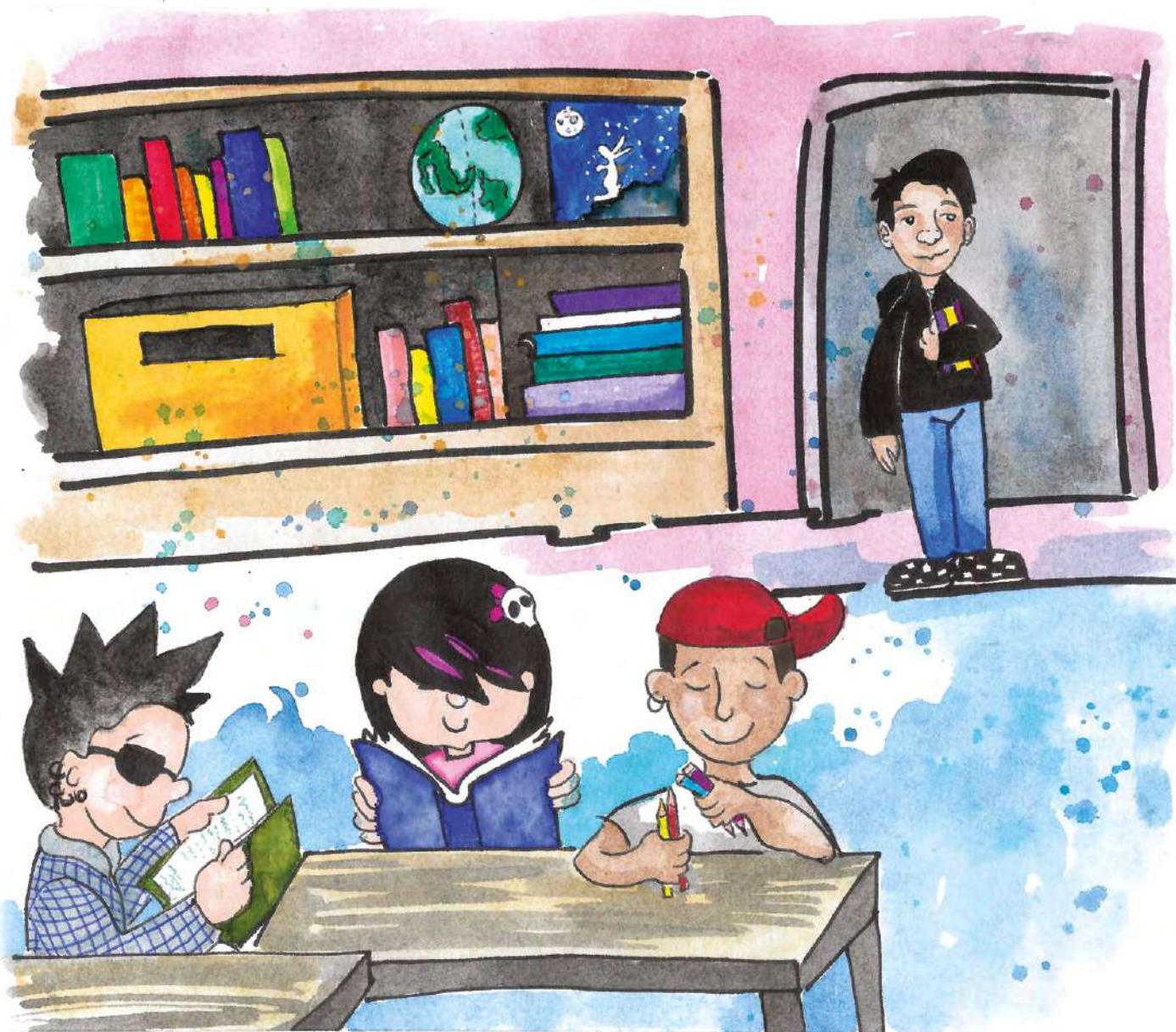
xClarita máax núuktik le tsikbalo', tu ya'alaaj t'i j'Dante:

-Teche' je'el u p'aastal a béetikaba juntúul Máak ku meyaj utia'al u beetik u yáantal Jets'elil. mina'an ba'ax o'olal u ch'a'abatech sajakil, ma' xáane', iA wojel a beet ya'abal ba'al!

Ma' chéen ch'a'abil úuchik in tsikbal yéetelo'obi', tumen jujuntúuli' jooop' u ya'lik ba'ax ku tuklik. Uláak'obe' ya'ab u t'aano'ob, ba'ale' tin wilaaj u yutsil.

tumen ka maan ka'p'eel wina'alo'obe', tu k'axt'aantaajo'ob u yáantal jeets' óolal ichilo'ob. Ma' chéen lelo', tu ts'ajuba'ob u kanáantiko'ob xan u jats'utsil Yóok'ol kaab. Ya'ab t'i leti'obe' suunaajo'ob tu najil xook yeétel tu ts'áaj u yóolo'ob u yanto'ob le maanal t'i mil docientos u túulalo'ob mejen páalal yéetel táankelmilo'ob te' coloniao', t'i utsil meyajo'ob je'el bix t'i artistica

yéetel t'i deporte'.

J'Dante' tu yáantaaj mejen páalal yaano'ob primariao' utia'al u káaniko'ob matematicas, tumen jach kúcha'an u yóol u tsoltio'ob bix u beeta'al.

xClarita tu ya'alaasti'obe' ma'alob ka xii'ko'ob tsikbal yéetel u jala'achil le méek'tankaajo'. Tumen jak'a'an u yóolo'ob bix chéen óoli' ka'ap'eel wina'alile' ma' tu yila'al ba'ate'ilil te' bejo'obo' mix ich láak'tsilil.

Tu yéeyajo'ob ichil u K'aayil jeets' óol meyaje', jo'túulal máaxo'ob kun bino'ob t'aan tu yo'olalo'obe' ka túun bino'ob Palacio Municipal. Le máaxo'ob jo'olintik le meyaja' le beyo'ob nukuch máako'obe', tu yu'ubaajo'ob xaan.

J'Dante tu ya'alaasti'obe' tuláakal u kaajnáalil le coloniao' ku najmatik u ts'abalti'ob jump'éel diploma tumen ts'o'ok u kaniko'ob kuxtal ich jeets'elil:

-llej in tsikbe'en jala'achil -bey kajiko'- ku páajtal a wa'alike' le máako'ob ku kuxtalo'ob ich jeets'elile' ma' k'a'asbett'iob diplomai. To'one' ma' taan k'áatik utia'al ch'uykintik tu pak'il k-taanaaj. K'a'asbéetto'on utia'al k- l'iisik u yóol u láak' coloniao'ob beyxan kaajo'ob utia'al u biskuba'ob bey suku'un tsilo'obe'. Ta wilik táan k-beetik tuláakal le ku páajtal utia'al ma'alob k- biskaba

yéetel u jatsútsil Yóok'ol kaab, ts'o'ok na'smatik meya'stik ba'alo'ob k'a'abéetto'on, ma' t- beetik loob ti' ba'alche'ob t- wet'as u beeta'al u loox péek'o'ob bejelae' le ba'alche'ob chéen otsil u máano'ob ka'acho' yáan u taanaajo'ob. Ba'ale' kin wilike' ma' chéen ch'a'abil k- múul bisikba'ex t- baatsilo'on le' o'olal k-k'áat ka ojéeltak.

Joel, máax u ts'áamubaás beey ja'alache', tu núukaj:

-iJach tañ ma'alob bix a túukule'ex! Te'exe' táan a we'esike'exe' je'el u páastal u yáantal jumpéel Colonia yaanti' u Certificado ti' Jeets'elil... Le je'elo' u k'áat u ya'ale ts'oka'an a k'exke'ex a kuxtale'ex yéetel le tsikbaló' ma'alob utia'al u yutskinaijl ba'ate'ilil. Kiimak óolalil ti' te'ex tio'olal tuláakal le meyaj ts'o'oka'an a beetike'exo'.

Bey ts'o'okik le m'uuch'táambalo' tuláakalo'ob kiimak u yóolo'ob. Ka máan jo'op'éel kíino'obe', t'aano'ob ti' telefono tumen le jala'acho' utíal ka' xi'iko'ob

tsikbal yéetel.

Kamo'ob beya':

-iln k'áat in ts'áas a wojéelte'ex! Sáamale' yáan u taal le jo'osaás péektsilo'ob tsikbal ta wéetele'exo' yéetel le máaxo'ob ku meya'stiko'ob interneto'. U k'áat u xiimbaltiko'ob le xoot'kaajo' utia'al u yiliko'ob bix u bisikubaás le máako'ob bejlaó'. Ku ts'o'okole' tu táan le u kajnáalilo'ob méek'tan kaaje', yaan k- k'ubikte'ex le yáax certificado ti' «Colonia tuúx mina'an ba'ate'ilil, Colonia certificada ti' Jeets' óolalil».

Bey úuchiko'. Beeta'ab jump'éel video tu'ux ku t'aan mejen xíipalal, mejen x-chúupalal yéetel táankelmo'ob tu'ux ku tsikbaltiko'ob bix úuchik u túumbenkunsiko'ob u kuxtalo'. iJak'a'an u yóol le máako'obo! iTie' coloniao' je'elo' tuláaklo'ob ku biskuba'ob ma'alob! Ma'xáane'tak jump'éel k'iwik tu'ux ku ko'onol ba'alo'ob jaantbil ku beetik uts ti wiinklil tu jek'abto'ob, tu'ux tu ts'aj u yóolo'ob ma' u jaantiko'ob janalo'ob ku beetik loob ti wiinklilal. U ts'amaj u yóolo'o u kanáantiko'ob le ja'o'.

Bey u ts'i yóol máake' le Mercado tu'ux ku ko'onol le ba'alo'ob ku beetik k'aas ti máako' tu k'uuchul u xuul.

-Ku beetik ulúubul in wóol le Mercado'-ku ya'alik xKükuti, ti' Ñam jump'éel k'in le u kalmuba'ob ti'e' laboratorio-. Tu jun ts'u p'áatal. Jach chüükil chéen ti' le' tákino' ku tuukultike' jach ma'alob ti'e' kuxtalo'. iOkanti' k'uuxil, máantats', tu yawat!

-In wa'altech tumen u ts'o'omel áayim yaanti' ba'ale'má'u yojeli'-ka tu ya'alaj Ñam ich jeets'elil.

KUBEN TI' KAAJ

iKo'one'ex tákpajal ti' jump'él ketlantambalil! Ts'o'okusuuktalk-múul tsikbalichilu jeets'kunajil meyaj yéetel ts'o'ok kanik le t'aano'ob ku yáantiko'on u tia'al k- kuxtal ich jeets'elilo'. Bejelae'kone'e kaxtik beetikbal jump'él u «Najil xook Certificada ti' Jeets'elil».

Ba'alo'ob unaj u beeta'al:

1. A ts'ibtkabaś ti' u pagina internet le SEMARNAT yéetel Ñam Magico y Mexicano tie' correo electronico: contacto@nammagicomexicano.org nuka'ankuns a ts'ibtik: u k'áaba a najil xook, tu'ux ku p'áatal, buka'aj xoknáalo'ob yáan yéetel ba'axo'ob ku chikbesik wa bix u meya'ste'ex le tsikbalo' bey jump'él nu'ukul ku meyaj utia'al u yutskinta'al ba'ate'ilil.
2. A túuxtik la'sun u tsikbalil xoknáalo'ob, ku ye'esiko'ob wa yáan ba'ate'ilil tu náajil xook táanil ti' kaniko'ob tsikbal utia'al u yutskintiko'ob, yéetel bix k'expajik le ka tu ch'a'atuklo'ob kuxtal ich jeets'elil. Le video' ku beytal u grabarta'al yéetel jump'él camara wa yéetel teléfono.

3. Yaan a xíimbalta'ale'ex tumen le jala'acho'obo' u tia'al a tsikbaltike'ex tio'olal u k'a'ananiil u kuxtal máak ich jeets'elil yéetel yáan a k'aatchi'itale'ex..
4. Wa ka beetike'ex u mina'antal u jezeláas lóobil tu najil xóok kex'i setenta porcento', yaan a k'amike'ex jump'él diploma ti' Precertificación. Le ken mina'anchajak mix jump'él loobile', yaan a k'amike'ex u tituloi' «Najil xook Certificada ti' Jeets'elil» yéetel u esculturail' Náach K'inil, u láak' yaan a beetikaba'ex Promotoril ti' Jeets'elil, utia'al a wáantike'ex u láak' najil xooko'ob u tákpaarlo'ob ti' le meyaj je'ela'.

10

Úuchben Tsikbalil:
iU siibal Méexicoo' utia'al
Yóok'ol kaab!

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaj wa xka'ansaj xook le boonilo'obo'.

iU siibal Méexicoo' utia'al Yóok'ol kaab!

-iBa'ale' tene' ma' magicaeni! ixNa'aten, ba'ale ma' magicaeni! --ku ya'alik x-Kúkuti', ka'alikil xCeleste', Joelyéetel jMartine' táanuts'áaiko'ob u bukint jump'él buuknook'il je'elbix u buuknook' le astronauta'obo', utia'al u táats' máansik le páak'o'obo'.

-iÁalkabnen, Kúkuki! iKo'one'ex! iU suutukil k-bine'ex! xCeleste ch'a'apachtik-. Je'el ku táal le Don Carterinoo' táan u táal júum u helicóptero'. Jach kin tukultike' letié' Mercado' túuxto'ob tumen chéen tu jun ku yúubikubaj yéetel tu péek u yóol, tumen u k'áat ka a wáant tuka'atéen u líis u náasjalil u koonolo'ob.

-iIn ka'aj in wa'altio'ob le científico'ob a wéetailo'obo', ka' u xúump'atto'ob le

laboratorio Globalo! utia'al ka' xi'ko'ob -tu ya'alaás Joel ka tu sutubaás tu'ux yáan jump'él computadora, tu'ux tu túuxtaás t'aanti'ob.

-¿Kux túun le macroscopio? iTene' ma' tin biin wa ma' tin bisiki! iTia'an tuláakal in meyaší! -tu tek a'alaás x-Kúkuti'.

-iLe' je'elo' jump'él nu'ukul, chéen ch'a'abil! iJe'el in kuchike! Ba'ale teche' ma' tu paaistal, tumen nojoch máakech -tu núuktaás jMartin-. iKo'ox xKúkuti, ta'aytak k- ts'o'okol! iTáan u táal Don Carterino!

Tié' suutuko' tu yúubaajo'ob u yéemel te' helipuerto' le Destrusolo'. Yaske' tu ts'o'okiso'ob u ts'áaiko'ob u buuknook'il xkúkuktí' tie' suutuk

táan u yéemel Don Carterinoo' tu eeb le laboratorio, tu kantúulilo'obe' tek sa'ato'ob pa'ate' yéetel le macroscoopio. Ka' biino'ob chiikpajal, tu Noj lu'umil Mejen Paalal, tu noj kúuchilil t'i u noj najil xook u Tuuch Uj.

-¿Ba'axten ka' séebkunsike'ex? ¿Ma' wáaj teen kin meyaiste'ex beey ch'úuke?-tu chéen k'aat chiitaj le científicao'.

-iAy, xKukuti! -tu ya'alaj Ynuén t'i leti--. Niib óolal t'i le colonia'ob Certificartabo'ob t'i Jeets'el óolalil tu náajalto'ob xClarita yéetel j'Dante beyxan tio'olal u jats'utsil bix tu beetil u biskuba'ob yéetel xNa'tsil Lu'um yéetel u ja'il Texcoco, ts'o'ok páayt'aanta'ale'ex.

-Jach k'aajbéet a wáantiko'on tia'al tsola'antik juuno'ob, tsikbal kuxtalilo'ob yéetel ka'ansa'ilo'ob tumen xClarita, xAmérica, Ynuén, José, xPatricia yéetel tene'... iYaan k-bine'ex e'esik tak ONU! Tu ya'alaj Victor yéetel k'ímak óolal! Yáan k-t'aane'ex tu yo'ola'al México!

-¿Tu noj Mola'ayil Naciones Unidas? ¿Jach tu jaasil? - Kukuti jaka'an u yóol -. iBeyo', beyo!

Tu máan u siit' Ñam. K'uchó'ob xan xPatricia yéetel José.

-iKo'one'ex túun meyañ! iBix ma'alo'bi úuchik a tokkene'ex! Tu tek a'alaj xKukuti.

Ynuén tu ya'alaj:

-Le ba'ax beet u k'ímakatal in wóolo' le ka' tin xokaj u ts'ibil ju'unil le páayt'aana' leti' lela': "K-yabilaj mejen paalale'ex yéetel mejen x-chúupalale'ex kajakbale'ex tu lu'umil México jump'él kúuchil tu Tuuch Uj". Tin wu'uyaje' táan u k'aj óolta'al kuxtalil yéetel tu'ux k-taale'ex.

-Te'ONU yáan máako'ob u yojelo'obuk'a'ana'anil bix u meyañ México - tu ya'alaj Ñam-.

Ma' chéen tio'olal u yúuchben ojéelaño'ob yéetel u noj miatsilo'obi' ma' xaane' le tu'ux p'áatal u noj lu'umilo' yaán u jéjelásil kuxtalil. Le o'olal México ya'ab u ayik'alil. Tuláakal ba'ax ku beeta'al tu yo'olal yóok'ol kaab jach chiik'a'an wa ku chüumpajal beeta'al way México. Le o'olale' k-

na'tsile' way tu p'aataj u tuuche'.

-iKo'one'ex meyaj túun! ¿Tu táan Máax kan t'aane'ex? ¿Nukuch máako'ob wa mejen páalal?-ka' tu k'áatchi'ital xKúkuti.

-Pa'ate' -tu ya'alaj Ñam-. Le páayt'aano' ku ya'like' mejen x-ch'úupalal yéetel mejen xi'ipalalo'ob mexicano'ob yáan ya'aliko'ob tuláakal ba'ax ts'oka'an u naigmatiko'ob, ba'ale' ku ya'alik xane' je'el u páastal u bisa'al juntúul chan xi'ipal wa juntúl chan x-ch'úupal utia'al u yu'ubik ba'ax kun a'albil.

kulaajo'ob lu'um ichil u jeets'kunaajil meyaj, ti' túun jóop' u ya'aliko'ob ba'ax ku tukliko'ob. Je'ex u ya'aliko'obe' bey u bin u ts'ibta'al tu pizarronil u kúuchil ka'ansaj.

1. Unañ tuklike'exe' yóok'ol kaabe' ma'layli' letie'

Káj óol táanil ti' le yaayañ k'oja'anil ti u ja'abil 2020.

2. Mejen x-ch'úupalal yéetel le mejen xi'ipalal ti' tuláakal yóok'ol kaabe' biin k-beet u yáantal jump'éel túumben kuxtal, k'aajakto'on ti' wiinik kúub le lu'um yéetel k'ubenta'ab ti' u kanáantej, Le o'olale' yéetel le túukul je'ela'unañ u kanáantik yóok'ol kaab, mix bik'in biin k'askunt u jats'utsil tuka'atéen. Mix juntéen unañ k-tuklike'ex to'one' u yúumilo'on.

3. Ma' tu páastal kanáantik u toj óolal wiinikil wa ma't-kanáantik xan u jats'utsil yóok'ol kaab, tumen jump'éelili'on. Le o'olal le ciencia' unañ u táan óoltik. Le científico'obo' unañ meyajo'ob utia'al ka yanak ma'alob kuxtalil ti' tuláakal máak.

4. U ayik'alil yóok'ol kabe' letie' u jejeláasil

kuxtalil, je'el bix u miatsilile' yéetel tuláakal ba'al kuxa'an.

5. Le noj lu'umo'ob ku k'askuntiko'ob letie' ku jáantiko'ob yéetel ku maniko'ob ba'alo'ob beeta'an tie' nojoch fabricao'obo', le loob ku káajal ti' jump'éel noj lu'ume' ku loobiltik u kuxtal tuláakal máak.

Utiáal k-biin ONU yéetel ba'alo'ob kun k'a'abettale', ñam yétel x-Kúkuti áanta'abo'ob tumen le mejen paalalo'obo u ts'ibtajo'ob tsikbalilo'ob tu k'aba'ataj: "Tsikbalilo'ob ku táal tu Tuuch Uj". Tu beetajo'ob video yéetel k'aayo'ob jats'utstako'ob. Le ka k'uch u k'iinile' u biino'ob Nueva York tu'ux yaan u Moola'ayil Naciones Unidas.

Le ka' k'uuchcho'ob tie' nuxi' p'aakil naú seten ka'anal' tu'ux ts'aba'an u laakamo'ob óoli' doscientos noj lu'umilo'obe', kíimakchaj u yóolo'ob. Mejen páalale' u buukintmaj u jats'uts buukil u kaajal, yéetel ka'anal óoli.

Te' joonaajo' ti' ts'akabal, tsoolentsol le mejen palaalo'obo' taalja'ano'ob ti' uláak' lu'um yéetel u ts'amao'ob u

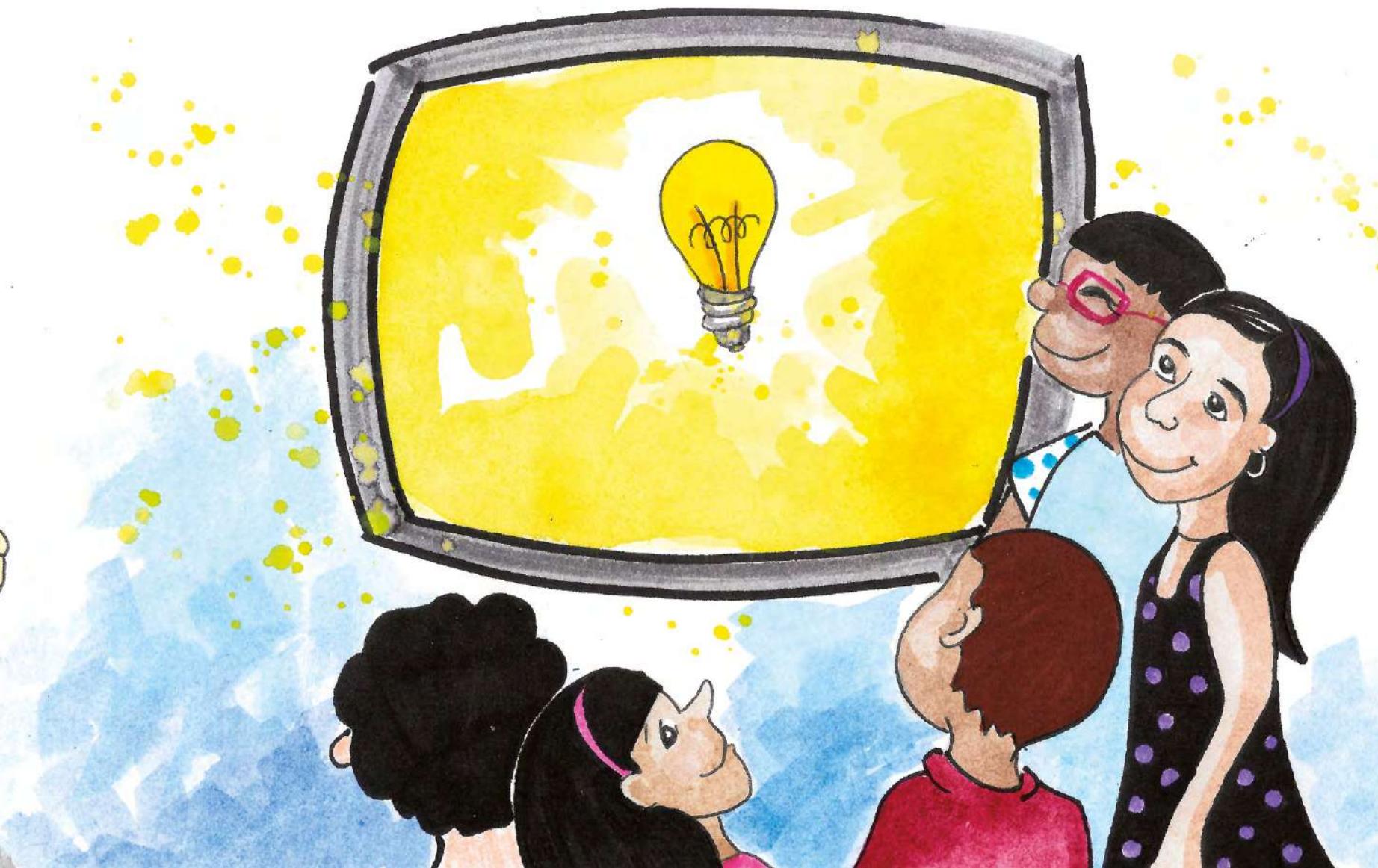

buukintmaj nook'o'ob je'el bix suuktio'be'.

iYa'ab u juum t'aan ku yu'bal! Ku kíki't'aanta'abo'ob yéetel ku ts'aabalti'ob jump'éel jach ma'alob k'ambé'enil ichil u t'aano'ob.

xKúkuti yéetel ñame' óoko'ob tupaach jKanáan lu'umo'ob. iTuláakalo'ob cha'antik u jats'utsil le t'uulo' yéetel ku sawal t'aano'ob! «iLetie' t'uul kajakbal te' Ujó! iJach jaaj leti!».

Tu noj kúuchil u Much'itaambal ONU, yáax na'ak t'aan Yunuén, ku ts'o'okole' José; ka

ts'o'oke' t'áanaaj túun x-América máax sem papaxk'abta'ab ka tu ye'esaj u videoil ku ye'esik U Ka'a Bisbáail yéetel Yóok'ol Kaab beyxan bix jats'utsil p'áatik u ja'il Texcoco. Yaan máaxo'ob ok'olnaajo'ob ich kiimak óolal. Ku ts'o'okole' máan t'aan Victor tu ts'o'oke' xClarita yéetel xPatricia.

Le mejen páalalo'ob t'i tuláakal yóok'ol kaabo' táchan u ts'áaik tu puksiík'alo'ob le ba'ax ku ya'ala'al yéetelle ba'ax tu yilajo'ob t'i bix tu beetyl México

u tia'al u biskubaj tuka'atéen yéetel xNa'tsil Lu'um. Tuláakal máak kiimak yóol.

Le j-Kanáano'obo' ich jeets'kunaaj meyaaje' tsikbalnaajo'ob ts'e'eets'ek k'ino'ob yéetelle mejen páalalo'ob t'i tuláakal ba'ax úuchti'ob: u tsikbalil le Máaxo'ob Jo'oliktik le Meyja', u ta'absaj le Destrucsoolo'ob, le Nometoca'ob yéetel u náak óolilo'; bix kuxlaajo'ob yéetel Ñam yéetel xan xKúkuti.

Ku ts'o'okol jumpeel semana Nueva York, tuúx tsikbalnaajo'ob yéetel u tsáaj ojéelal péektsilo'ob, yéetel xan tu paklan máansla'anto'ob u numeroil u telefono'ob yéetel le mejen páalalo'obo', suunaajo'ob Méxicoo', kiimak u yóolo'ob yéetel ichil u puksiík'alo'obe' yaan ba'ax ku mukultiko'ob.

K'UBEN TI' KAAJ

Ich K'aayil Jeets' óolale:

1. Xak'alkaxte'ex ba'ax globalización, ba'ax u ma'alo'obil yéetel ba'ax u k'aasil ku taasik.
2. ¿A tuklike'exe' yóok'ol kabe' je'el wa u ma'alobtal wa mina'an múul meyaj ichil tuláakal lu'umo'obe'?
3. ¿Ba'axten México jach k'a'anán utia'al yóok'ol kaab?
4. Wa yáante'ex u p'aajtalil a bine'ex ONU žba'ax ka tuklike'ex je'el a beetike'ex utia'al ka ts'a'ex ojéelbil ba'ax je'el u p'aajtal u beeta'al utia'al ka yanak toj óolalil ichil u kuxtal mejen paalal ti' tuláakal yóok'ol kaab?
5. A tuklike'exe' yáan wa mejen páalal ts'oka'an u k'uchlo'ob tak ONU? Xak'alte'ex wa yaan ku ts'o'ole' ts'áaex ojéelbil ta baatsile'ex.

11

Úuchben Tsikbalil:
jTúumbenkunsajil kaajo'ob*

*Le t'aan jé'ela' letie' bix tukla'ani tumen jVictor Manuel Toledo t'i le jo'osanil "Los Civilizionarios". U
jéel tukla'al bix jé'el u ma'alobtal kuxtal wa ku meyajt'aal ma'alob tuláakal u jats'utsil yóok'ol kaab ich
politica", Juan Pablos, jBeet Jo'osanil, Yáax Jo'osa'anil, México, 2019

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'ob.

JTúumbenkunsaajil kaajo'ob

Kulukbalo'ob tu jáal u kíicho'ob, ichil jump'eel sajkab tu noj Káaxil Chiapas. Tu káajkunsiko'ob jump'eel u kíinil 22 ti' abril tu jáabil 1970, kíimbesa'ab yáax u téenel u Kíinil u lu'umil Yóok'ol

kaab. Tie' je'elo' Ochenta ja'abo'ob ts'o'ok u máano'ob.

-Tí le kíino'ob je'elo'obo' to'one ma' siijsilko'oní ba'ale' tie' 2020 tuláakal ku k'áajalten - ka tun chéen a'alaaj x-Lupita.

-iMa' túun tu'ubull! -tu ch'a'aj u yiik' Yunuén.

Tia'ano'ob xan jNico yéetel xJulia, José' yéetel jVictor. Tuláakalo'ob ts'o'okunojochmáaktalo'ob, xiibo'ob yéetel ko'olelo'ob. U suku'uno'ob le civilizationario'obo' yéetel táan u pa'atiko'ob u yéet láak'alo'ob, tumen u kíinil kíimak óolal.

Ts'o'oka'an u ya'ala'al to'on tumen k-no'olo'ob tu jáabil 1970 le ba'ax kun yúuchla' ba'ale u chúukanil le máako'obo' ma' tu yoksaaj óolto'obi'. Le ka

kíimbesa'ab yáax u téenel u Kíinil u Lu'umil Yóok'ol kaabe' ma' ya'ab máak tákpaší. Chéen ba'ale u meyajil utia'al u kanáanta'al le lu'uma' jujump'ilil jóop' u ya'abtal - ka tu núuktaaj jNico.

Ñam, Máantats' tu yéetelo'ob yane', tu ya'alaaj:

-Tene' ti' Uje' tin wilajo'ob. Tí ts'aajimbaaj in láak'int x-ma' sajkil xiibo'ob yéetel ko'olelo'ob kíimo'ob ikil tu ts'aajil yóolo'ob u kanáanto'ob noj Káaxo'ob, jejeláas ba'alche'ob táan u

biin u xu'ululo'ob. Áanchaj máaxo'ob tu p'ato'ob u ayik'alilo'ob utia'al u tokik u kuxtal ulák' kuxa'an ba'alo'ob.

Letie' yáax Civilizionario'obo', le máaxo'ob u yáabilmo'ob u jats'utsil yóok'ol kaab: kolnáalo'ob, jts'aak yaajo'ob, x-kampaalalo'ob, jkaxan jaajilo'ob, jk'aay t'aano'ob, yéetel kex Jaytúul mejenbil', xkanáan páastalil wiiniko'ob, jts'íbo'ob, jka'ansaajo'ob. Tu ts'aaaj u yóolo'ob, wa'alene'ex ko'one'ex k'aajsiko'ob.

Kamáan u suutuke', xKükuti ts'o'oka'an u ch'íjile', ook te' sajkabo'.

-Ka'ache' yóok'ol kaabe' meyasta'an tumen Mercado, le kasa'an bo'oyil mina'an u su'utaaj mix u sajakili'. Kex ma' tu yila'ale' ya'abach máak tu yóotsilkuntaaj. Tu beetaaj loob t'i láak'tsilil, t'i barrios yéetel t'i noj lu'umo'ob. Chéen le ma'alob yanik u chúumpakil u kuxtalo'obo' ma' úuchtíob mix ba'alí - Bey tu tsikbaltaaj.

JVictor cuarenta y dos ja'abo'ob yaantio', tánan u k'aajsik:

-ba'ale ka kuch u ja'abil 2020, tiita'ab u yóol wiinikil tumen jump'él kak'as ik'el k'oja'anil ku tsa'aysik jump'él x-pak'be'en k'oja'anil.

¿K'aaja'ante'ex áanchaj k-kalkaba'ex t- otoch utia'al ma' u páak'ato'on? Le kak'as k'oja'anila' tu beetaaj u kiimil ya'abach máako'ob, ya'ab u

láak'o'obe' ajal tu beeto'ob, tumen tu yila'jo'obe' le x-pak'be'en k'oja'anila, t'aan seem beetik loob xan, t'i u toj óolalil yóok'ol kaab.

-Jach beyo' k-kuxtale' pa'ate' yanik yéetel u jats'utsil yóok'ol kaab -beey t'anaajik j-Nico'.

-iJak'be'entsil u ka'aj bix yanik k-kuxtall! T'i u yóotsil u kuxtal wiinike', ba'alche', yéetel u jejeláasil xiiwo'obe t'i ku siijili'. Ts'o'ok láaj k'aaskuntik tuláakal kuxtalil. iK'aaja'santen le k'in

mix júmp'éel noj lu'um ku kaxtik u ts'aakil!

-kex beyo', wiinikile' ma' pa'ab u müuki',
tumen aañi -ka tu núukañ xKúkuti-. In yáabilas
jkanáane'ex x-kanáane'ex, ile'ex bejelae' nojoch
máake'ex, mina'an u láak'ob je'el bix te'ex
táakpaña'ané'ex meyañ ichil le suku'untsilo'oba'-
ka' tu láaj méek'ajo'ob.

-Ba'ax kuxtalil utia'al u sáasilkuntik u yich
yéetel u túukul le Nometocao'obo' beyxan ti' le
Destruçsolo'obo'. Kex beyo', le nojoch máako'ob
ti' le kíino'ob je'el ma' páakatnaajo'ob tio'olal le

kíino'oba', mix juntéen tu tuklaajo'ob wa je'el
k-nañmatik le meyañ táan k-beetike'ex bejelao'-
tu ya'alañ José ka t'aanaajo'.

Ti' le je'elo' ka'ook xAmérica laak'inta'an tumen
x-Patricia beyxan ts'o'oka'an u chukik maanal
cuarenta ja'abo'ob ti' - táan u ya'lik:

-To'one'u jKanáanilo'onu Jats'utsil Yóok'olkaab
ka'achi' le ka bino'on ONU t- a'alañ yáan k-beetik
u siijil Túumben Kuxtal. Le nukuch máako'obo'
ma' tu yilaajo'ob le ba'ax t- kaxtaantañ yéetel
jujuntúul ti' le mejen paalalo'ob le' kíin je'ak
je'elo' leti'obe' ma' teech u
na'ato'ob ka'achi'.

-Le o'olal bejela'e' kíimak
k-óol tumen xJulia k-
xKanáanil, Prosumidora
yéetel Civilizionariae' u
maanil le treinta ja'abo'oba'
yáan u beetikubañ iyáax
Presidenta ti' u jala'achil
Yóok'ol kaab utia'al u
kanáanil le Lu'uma! - tu
ya'alañ ñam ka t'anañi.

-U máanil le treinta
ja'abo'oba' t- a'alañ
yáan tsikbe'enkunsik
k- taatatsilo'on yéetel

ts'o'okbesik le ba'ax t- a'alaás ti' k- suku'uno'ob Civilizionario'ob. Mix máak ti' letio'ob tu p'aato'on k'aasil. Tu yo'olalo'obe' tak bejelae' kuxano'on -tu ya'alaás xJulia-. K- Meyaje' káaj u sáasilkuntik u alab óolalil k- kuxtal.

-Síij tu tulisil yóok'ol kaabe' Civilizionario'ob, iláayli k'asa'antene! -Tu ya'alaás xCeleste, Chan x-chúupal u ka'aj láaylie'.

-iMa' k- ojel ba'ax ken beet wa ma' a beetike'exe', Noj Ka'ansa'je'ex ti' le Noj meyaja! Tuláakal tu'ux ku k'a'alalto'on jonaás ba'ale' te'exe' ma' k-ojel bixe' máantats' ta wáanto'one'ex
-Tu ts'aaás niib óolal xLupita.

José tu ya'alaás:

-Le ka táakpajen meyaj yéetelo'obe', ma' chéen ch'aabil tin wilaj u pa'abal u múuk' le Destrucsoolo'obo' tin tuklaje' ma' tun biin utsil ti' yóok'ol kaab. iBa'ale' t- Na'jmataj! Kex tumen k'a'abéetchaj k beetik u síjil jump'éel Túumben Kuxtal.

Coatlicue, yéetel u noj Na'ate' tu yila' je'el u beytal tuláakal le

meyaás je'ela' ba'ale' letie' mejen páalal unaás u ts'o'okbesiko'ob le o'olal kuxano'on tak bejelae'.

-Kux túun te'ex bejela'e'mejen páalale'e síjje'ex ti' u ja'abil 2020, te'ex ka wa'alike'ex ba'ax kun beetbil, iMa'tech u ka'aj k'osa'antal Yóok'ol kaab! Tu ya'alaás Ñam.

-Le o'olal meyajna'ja'ano'on - ka tu tek a'alaás jVictor--. Utia'al u yaantal keet kuxtalil way yóok'ol kaabe', ka' páajchajak a táakpakke'ex jo'olbesik meyaj. Jump'éel yóok'ol kaab tu'ux

kun p'aajtal kuxtal ich jeets'elil, tu'ux ku yu'ubal k-t'aan je'el tu'uxake'. Jump'eel wiinikil ku tuklik pa'ate' yanik u kuxtal yéetel u jats'utsil yóok'ol kaab, yéetel ku súutik tuláakal le ku ma'santktio'. Ichil uláak' ba'ale' bejelae' máases yáanto'on ki'imak óolal tumen k- túukule' jump'elili' yanik ma' je'ex ka'ache'.

-iTa wilike'ex! Ma' táan k'askuntike'ex yóok'ol kaab, k múul t'aanikabaj, k- jaanale'ex, k- biin xiiximbaal ; ik-beetike'ex ba'alo'ob jats'utstak! Táan k- meyaje'ex utia'al u yaantal toj óolal, táan k-má'lob meyaje'ex yéetel le jkaxan jaajilo' beyxan yéetel le tecnologiao'. iK-u'uyik yaan k'ub óolal ichilo'one'ex! iPáajchají!

-Tuláakal beychají tumen k'exbesa'ab u túukul jump'eel ch'ila'ankabil -tu ya'alaś ka t'aanaś Ynuén.

-¿K'a'aja'ate'ex ba'ax t'aan ku yutskintik je'e ba'alak talamile'? Tu k'áat ch'iitaj jNico.

Tuláakalo'ob wa'alaśo'ob ka tu núuktaśo'ob:

-iKeet kuxtalil!

-Keet kuxtalil mina'an u xúul -tu ka' a'alaś Quetzalcóatl tia'an ichille sajkabo', kex beyo' ki'imak u yóol u paktik yéetel u

yicho'ob, jets'el káajo'ob, ya'axt'ube'en k'áaxo'ob chúup yéetel kuxtalo'ob yéetel k'a'anabo'ob ma' eek'o'obi-. iKeet kuxtalil!

Ka tu nats'ubaś Ñam. Quetzalcóatl túune' tu ts'ank'a'ataś u puksii'kal yéetel u xnoj'ab yéetel u xts'iike' tu ts'aaś tu Tuuch, táan u paaktik le eek'o'obo', ka túun tu k'ayaś u Paaxil Lu'um. iLe ka túun júumnaś u k'áaye'kuuch tu' ts'u'us k'áaxo'ob, ja'o' yéetel tak tu taamil k'áabnáab!

KUBEN TI' KAAJ

Beete'ex jump'él muuchtíambal tuúx jujuntúul xoknáale' ka t'aanak ti' je'el máaxak Civilizionarioe'.

K'aajak te'exe' le Civilizionario máantats' leti' jo'olintik u ma'alob meyañil yóok'ol kaab. Ma' tu chi'ichnaktalo'ob tumen u ts'áamal yóolo'ob meyañ. Xiibo'ob yéetel ko'olelo'ob ku núuktiko'ob meyañ utia'al u yutsil yóok'ol kaab beyxan utia'al wiñikil.

Xak'alkaxte'ex u k'aaba yéetel u meyañ Civilizionario'ob ku k'aajaj tu ja'abil 1970 tak te' k'iino'oba'.

Ken ts'o'ok a táakpañle'ex ti' le' müuchtíambala', unañ a ch'a'atuklike'ex wa a k'áat a beetaba'ex Civilizionario. Wa beyo' a'alex ba'ax meyañ ken a jo'olinte'ex.

Tie' müuchtíambala' unañ a páayt'aantike'ex u jala'achilo'ob najil xóok, toj óolal, j-kanáan jats'utsil yóok'ol kaab, a láak'tsile'ex, a éetaile'ex yéetel a jka'ansaje'ex.

Le je'ela' ma'alob u béeta'al tu ts'ook káambalil ti' primaria.

Xuul t'aanil

K-noj lu'ume' yaanti' u aayik'alil ba'alo'ob kuxa'anil beyxan u jejéelasil úuchben miatsil ku chiikpaajás ti' ya'abach ba'axo'ob je'ex u jejeláasil paaxo'ob yéetel u jejeláasil máasewal t'aanilo'ob.

Utiá'al ka' jats'utschajak u yu'ubal le úuchben tsikbalóoba', t-ch'aaj u paaxil Fonoteca ti' Instituto Nacional ti' Antropología e Historia, beyxan u paaxil túumben j paaxo'ob mexicanosilo'ob utiá'al a wu'uyike'ex u paaxil México layli'e kuxa'ane'. Kaabale' ku chiikpaajal u páayal t'aanil utiá'al a kaxtike'ex u paaxil. Le wakp'éel analtea' joronts'ibta'an yéetel u paaxil "El tamarindo" nupa'an ichil u paaxil "Michoacán" ti' u serie "Testimonio musicala tu noj kaajil México" ti' Fonoteca INAH.

Ukaaba' le paaxo'	Ukaaba' le disco	Muuch' paaxilo'ob y sello discográfico
ÚUCHBEN TSIKBALIL 1		
Minuete 5	La Plegaria Musical del Mariachi	Serie Testimonio Musical de México N°. 47, Fonoteca del INAH
El Arriero o el Borracho	Guelaguetza	Serie Testimonio Musical de México N°. 42, Fonoteca del INAH
Ama Kakui Kundui Ñuu Yui	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 2		
Danza para los Santos	Resonancias y vientos ancestrales	Serie Testimonio Musical de México N°. 67, Fonoteca del INAH
La Cosecha	Resonancias y vientos ancestrales	Serie Testimonio Musical de México N°. 67, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 3		
El gusto pasajero	Michoacán	Serie Testimonio Musical de México N°. 07, Fonoteca del INAH
Flor de México, la danza de la Pluma	Lani Zaachilla Yoo	Serie Testimonio Musical de México N°. 28, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 4		
Ecos del alma	La Plegaria Musical del Mariachi	Serie Testimonio Musical de México N°. 47, Fonoteca del INAH
Son del Toro (Huicholes)	Música indígena de México	Serie Testimonio Musical de México N°. 09, Fonoteca del INAH
Sones de música Azteca (Nahuas)	Música indígena de México	Serie Testimonio Musical de México N°. 09, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 5		

Xochipitzahua (Boda)	Xochipitzahua, Flor menudita	Serie Testimonio Musical de México N°. 45, Fonoteca del INAH
La Sarna	Guelaguetza	Serie Testimonio Musical de México N°. 42, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 6		
Que no hagas polvo (Redova)	Tesoro de la Música Norestense	Serie Testimonio Musical de México N°. 29, Fonoteca del INAH
Jarabe del Moro	Tesoro de la Música Norestense	Serie Testimonio Musical de México N°. 29, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 7		
Son del angelito	Música del Istmo de Tehuantepec	Serie Testimonio Musical de México N°. 11, Fonoteca del INAH
Danza de Guerra de Maromeros (Cora)	Un siglo de música entre Coras y Huicholes	Serie Testimonio Musical de México N°. 64, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 8		
Bodas de Cosijoeza y Coyolicatzin	Lani Zaachilla Yoo	Serie Testimonio Musical de México N°. 28, Fonoteca del INAH
Zacatecas	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 9		
El Huiliquito	Suenen tristes instrumentos	Serie Testimonio Musical de México N°. 37, Fonoteca del INAH
El Perro	Michoacán	Serie Testimonio Musical de México N°. 07, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 10		

Minuete 10	La Plegaria Musical del Mariachi	Serie Testimonio Musical de México N°. 47, Fonoteca del INAH
Son de Carnaval	Guelaguetza	Serie Testimonio Musical de México N°. 42, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 11		
Vinuete	Suenen tristes instrumentos	Serie Testimonio Musical de México N°. 37, Fonoteca del INAH
Son del Pez Espada	Música del Istmo de Tehuantepec	Serie Testimonio Musical de México N°. 11, Fonoteca del INAH
El Circo (Polka)	Tesoro de la Música Norestense	Serie Testimonio Musical de México N°. 29, Fonoteca del INAH

